

ACADÉMIE D' ATHÈNES

NOMICON PROCHEIRON

ÉLABORÉ PAR MICHEL PHOTEINOPOULOS
À BUCAREST (1765-1777)

Texte établi d'après le ms. Suppl. Gr. 1323
de la Bibliothèque Nationale de Paris

Prof. Dr., Dr.h.c. PAN. J. ZEPOS
Membre de l'Académie d'Athènes

par
Prof. Dr., Dr.h.c. VAL. AL. GEORGESCU
Membre Correspondant de l'Académie d'Athènes

et
Dr. ANASTASIA SIIONIOU - KARAPAS

Redactrice au Centre de l'Histoire de Droit Hellénique
de l'Académie d'Athènes

Suivi de la traduction roumaine (a. 1869) de la version de 1766
publiée par

† Dr. NESTOR CAMARIANO

Ancien Maître de Recherches à l'Institut d'Histoire «N. Jorga»
de Bucarest

Annuaire du Centre des Recherches de l' Histoire
de Droit Hellénique t. 24-26 (1977-1979)

ATHÈNES

1982

AKAΔHMIA

AOHNON

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΝΟΜΙΚΟΝ ΠΡΟΧΕΙΡΟΝ

ΣΥΝΤΑΧΘΕΝ ΥΠΟ ΜΙΧΑΗΛ ΦΩΤΕΙΝΟΠΟΥΛΟΥ
ΕΙΣ ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙΟΝ (1765 - 1777)

Κείμενον ἐκδιδόμενον ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Χειρογράφου Κώδικος
Suppl. Gr. 1323 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων

Καθ. ΠΑΝ. Ι. ΖΕΠΟΥ, Δ.Ν., ἐπιτ. Δ.Ν.
Μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

ὑπὸ τῶν

Καθ. VAL. AL. GEORGESCU, Δ.Ν., Ἐπιτ. Δ.Ν.

Ἀντεπιστάλλοντος Μέλους
τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

καὶ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΣ ΣΙΦΩΝΙΟΥ - ΚΑΡΑΠΑ, Δ.Ν.

Συντάκτου εἰς τὸ Κέντρον τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου
τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

συνοδευόμενον ὑπὸ τῆς ρουμανικῆς μεταφράσεως (ἔ. 1869)
τοῦ κειμένου τοῦ 1766, δημοσιευομένης ὑπὸ

† ΝΕΣΤΟΡΟΣ CAMARIANO, Δ.Φ.

Πρώην Διευθυντοῦ Ἑρευνῶν εἰς τὸ Ἰνστιτούτον τῆς Ἱστορίας «N. Jorga»
τοῦ Βουκουρεστίου

Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἑρέυνης τῆς Ἱστορίας
τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τ. 24 - 26 (1977 - 1979)

ΑΘΗΝΑΙ

1982

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

Ὁ τόμος οὗτος περιλαμβάνει τὴν ἔκδοσιν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου (1766) τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χειρογράφου κώδικος Suppl. Gr. 1323 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων.

Ὁ κῶδιξ αὐτός, ἀποκαλυφθεὶς ὑπὸ τοῦ Valentin Al. Georgescu κατὰ τὸ ἔτος 1969 ἀναγνωσθεὶς δὲ καὶ μεταγραφεὶς ὑπὸ τοῦ Παν. Ι. Ζέπου καὶ τῆς Ἀναστασίας Σιφωνιοῦ-Καράπα, ἐκδίδεται τὸ πρῶτον εἰς τὸν τόμον τοῦτον. Τὸ κείμενον τοῦ Νομικοῦ Προχείρου, ὡς εἶναι ἐμπλουτισμένον εἰς τὸν παρισινὸν κώδικα μὲ πολλὰς προσθήκας, συνοδεύεται ὑπὸ τῆς ρουμανικῆς μεταφράσεως τῶν δύο πρώτων βιβλίων, τῆς γενομένης ἐπὶ τῇ βάσει ἀπολεσθέντος ἤδη ἑλληνικοῦ προτύπου καὶ δημοσιευθείσης κατὰ τὸ ἔτος 1869 εἰς ρουμανικὸν περιοδικὸν τοῦ Βουκουρεστίου, ὅπου καὶ ἀνευρέθη ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Nestor Camariano. Ἀποβιώσας κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1982, ὁ διαπρεπὴς αὐτὸς συνάδελφος καὶ ἐγκάρδιος φίλος δὲν θὰ ἔχη πλέον τὴν χαρὰν νὰ ἴδῃ ἐκδιδόμενον τὸν τόμον, ἐπαυξάνων οὕτω τοὺς τίτλους τῆς ἐκτιμήσεως καὶ τοῦ θαυμασμοῦ μας.

Τὰ δημοσιευόμενα κείμενα συνοδεύονται ὑπὸ ὑπομνημάτων καὶ πινάκων πηγῶν, γλωσσarίων, βιβλιογραφίας καὶ φωτοτυπιῶν. Τούτων προτάσσονται εἰσαγωγικαὶ μελέται τοῦ Παν. Ι. Ζέπου καὶ τοῦ Val. Al. Georgescu, ὅπου ἐκτίθενται λεπτομερῶς ὅλα τὰ συναφῆ πρὸς τὸ Νομικὸν Προχέριον τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου προβλήματα.

Οἱ ἐκδόται ἐλπίζουν, ὅτι ἡ ἔκδοσις αὕτη συμπληρῶνει τὴν κατὰ τὸ 1959 γενομένην ὑπὸ τοῦ Παν. Ι. Ζέπου ἔκδοσιν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χειρογράφου κώδικος ὑπ' ἀριθ. 1697 τοῦ Κρατικοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἰασίου. Προετοιμάζουν οὕτω τὸ πεδίου διὰ τὴν μεγάλην κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου, μὲ τὴν ἀναδίφησιν ὅλων τῶν σωζομένων χειρογράφων καὶ μὲ τὴν σύγκρισιν πρὸς τὰς δύο ἄλλας παραλλαγὰς τοῦ Νομικοῦ Προχείρου. Θεωροῦν ἄλλως τε, ὅτι μία τοιαύτη κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ σημαντικωτάτου αὐτοῦ κειμένου κατέστη πλέον ἀπαραίτητος. Θὰ συνέβαλλε δ' αὕτη μεγάλως εἰς τὴν διαφώτισιν τῆς ἐπιβλητικῆς ἱστορίας τῶν κωδίκων, οἱ ὅποιοι συνετάχθησαν ἢ ἐδημοσιεύθησαν κατὰ τὴν φαναριωτικὴν περίοδον εἰς τὰς ρουμανικὰς ἡγεμονίας τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας,—ἱστορίας, ἀποτελούσης τὸν σημαίνοντα τελευταῖον σταθμὸν εἰς τὴν δημιουργικὴν προσαρμογὴν τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου εἰς τὴν νοτιοανατολικὴν Εὐρώπην καὶ τὸν χαρακτηριστικὸν πρῶτον σταθμὸν εἰς τὸν ἐκσυγχρονισμόν τοῦ δικαίου, ὅπως ὁ τελευταῖος αὐτὸς ἐθριάμβευσε κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα.

ΠΑΝ. Ι. ΖΕΠΟΣ, VAL. AL. GEORGESCU

Α. ΣΙΦΩΝΙΟΥ - ΚΑΡΑΠΑ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

AVANT - PROPOS

Le présent volume contient l' édition du Manuel de Droit (1766) de Michel Photeinopoulos d'après le manuscrit du codex Suppl. Gr. 1323 de la Bibliothèque Nationale de Paris.

Ce codex, découvert par Valentin Al. Georgescu en 1969, déchiffré et transcrit par Panayotis J. Zepos et Anastasia J. Karapa, est ici édité pour la première fois. Le texte traditionnel du Manuel, enrichi dans le codex parisien de nombreuses additions, est accompagné de la traduction roumaine des deux premiers livres d'après un original grec actuellement perdu, publiée en 1869 dans une revue roumaine de Bucarest, ou elle a été retrouvée par le regretté Nestor Camariano. Décédé au début de juin 1982, notre éminent confrère et ami affectionné n'aura plus eu la joie de voir paraître ce volume qui augmente ses titres à notre estime et à notre admiration.

Les textes publiés sont accompagnés de notes, tables des sources, glossaires, bibliographie et fac-similés. Ils sont précédés d'études introductives rédigées par Panayotis J. Zepos et Valentin Al. Georgescu où sont exposés en détail tous les problèmes que soulève le Manuel de Droit de Michel Photeinopoulos.

Les éditeurs espèrent que la présente édition complète celle que Panayotis J. Zepos a publié en 1959 d'après le manuscrit du codex n° 1697 des Archives d'Etat de Jassy. Ainsi se trouve préparé le terrain en vue d'une grande édition critique du Manuel de Droit de Michel Photeinopoulos, établie par la compulsion de tous les manuscrits conservés et comparée à ses deux autres versions d'un Manuel de Droit. Ils considèrent du reste qu'une telle édition critique de ce texte capital est devenue indispensable. Elle contribuera grandement à éclairer l'histoire prestigieuse des codes élaborés ou publiés à l'époque phanariote dans les Principautés roumaines de Valachie et de Moldavie, comme importante dernière étape d'adaptation créatrice du droit post-byzantin dans Sud-Est de l'Europe, et comme significative première étape de la modernisation du droit, telle qu'elle triomphera au XIXe siècle.

PAN. J. ZEPOS VAL. AL. GEORGESCU

A. SIFONIOU - KARAPA

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ὑπὸ

ΠΑΝ. Ι. ΖΕΠΟΥ

1. Ὃταν κατὰ τὸ ἔτος 1959 ἐδημοσίευσον διὰ πρώτην φοράν τὸ κείμενον τοῦ εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἀποκειμένου Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου ἐπὶ τῇ βάσει ἐνὸς μόνου χειρογράφου κώδικος, τοῦ χειρογράφου κώδικος ὑπ' ἀριθ. 1697 τοῦ Κρατικοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἰασίου⁽¹⁾, ὑπελόγιζον ὅτι διὰ τῆς ἐκδόσεώς μου ἐκείνης θὰ διηυκόλυνον τὴν ἔκτοτε σχεδιαζομένην κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου τῆς σημαντικωτάτης αὐτῆς συλλογῆς ἐπὶ τῇ βάσει καὶ τῶν λοιπῶν σωζομένων εἰς τὴν Ρουμανίαν ἑλληνικῶν χειρογράφων. Εἶναι δὲ γνωστόν, ὅτι, ἤδη πρὸ τοῦ ἔτους 1959, εἶχεν ἀρχίσῃ εἰς Βουκουρέστιον ἡ κριτικὴ ἐπανεκδοσις πολλῶν ἐκ τῶν πηγῶν τοῦ ἀρχαιότερου ρουμανικοῦ δικαίου ὑπὸ τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας⁽²⁾, ὀλίγον δὲ βραδύτερον ἤρχισεν ἡ ἀναγκαία προεργασία διὰ τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν καὶ τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου, ἐπὶ τῇ βάσει ὧν εἰς τὴν Ρουμανίαν σωζομένων ἑλληνικῶν χειρογράφων, προεργασία, ἡ ὁποία ἐγένετο ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν ἀρχικῶς μὲν τοῦ V. Grecu, εἶτα δὲ καὶ τοῦ Gh. Cronț⁽³⁾.

Ὅμως, ὁ θάνατος τοῦ V. Grecu (1972) καὶ μετ' αὐτὸν ὁ θάνατος τοῦ Gh. Cronț, (1976) ἀνέκοψαν τὴν προεργασίαν αὐτήν, ἡ ὁποία ἄλλως τε, ἀτυχῶς, δὲν εἶχε προλάβει νὰ ὑπερβῇ τὸ προκαταρκτικὸν ἀπλῶς στάδιον.

1. Π. Ζέπου, Μιχαήλ Φωτεινοπούλου Νομικὸν Πρόχειρον (Βουκουρέστιον, 1765), τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενον ἐκ χειρογράφου κώδικος τοῦ Κρατικοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἰασίου, «Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου, τόμος ΙΖ', 1954 - 1959», Ἀθῆναι, 1959, σσ. ιβ' καὶ 304 (μετὰ φωτοτυπιῶν πανομοιότυπων τοῦ χειρογράφου).

2. A. Rădulescu κλπ., Legiuirea Caragea (ἔκδ. Ἀκαδημίας Βουκουρεστίου, 1955), ἐπίσης Pravilnicească Condică, 1780 (ἔκδ. τῆς αὐτῆς Ἀκαδημίας, 1957), ἐπίσης Codul Calimach (ἔκδ. τῆς αὐτῆς Ἀκαδημίας, 1958), περὶ ὧν βλ. Π. Ζέπου, «Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», 27 (1957) σσ. 396 ἐπ. Περὶ τῆς συμβολῆς τοῦ A. Rădulescu εἰς τὴν συλλογικὴν ἐργασίαν, ἡ ὁποία ἀπητήθη διὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν κειμένων αὐτῶν (ἀλλὰ καὶ ἄλλων), βλ. τὴν μελέτην τῆς Irina Rădulescu - Valasoglu, εἰς «Recherches sur l'histoire des institutions et du droit», IV (Bucarest, 1980) σσ. 131 - 140.

3. Ἐν σχέσει πρὸς τὴν προεργασίαν ταύτην βλ. ὅσα σημειώνει συντόμως ὁ Gh. Cronț, La réception du droit romano-byzantin dans les pays roumains, l'oeuvre rédigée par Michel Fotino à Bucarest entre 1765 - 1777, εἰς «Nouvelles Études d'Histoire», IV (Bucarest, 1970) σσ. 133 - 138, ἐπίσης Mihail Fotino, εἰς «Din gîndirea politico - juridică din România, Figuri Representative» (Editura Științifică, București, 1974) σσ. 57 - 72, ἐπίσης La Loi Agraire Byzantine dans les pays du sud-est européen, «Balkan Studies», 15 (Thessaloniki, 1974) σσ. 49 - 60. Περὶ τοῦ V. Grecu βλ. «Revue des Études Sud-Est Européennes», 10 (1972) σσ. 724 - 725.

Ὑπὸ τὰς συνθήκας αὐτάς, ἡ κριτικὴ ἐκδόσις τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου ἐπὶ τῇ βάσει ὅλων τῶν σωζομένων χειρογράφων ἔπρεπε ν' ἀναβληθῇ, μέχρις ὅτου ἄλλοι νεώτεροι εἰδικοί ἐπιστήμονες, ἀναλάβουν τὸ σημαντικὸν ὅσον καὶ βαρὺ τοῦτο ἔργον.

Ἐν τούτοις, εἰς τὸ σημεῖον αὐτό, παρενεβλήθη νέον σημαντικώτατον γεγονός, τὸ ὁποῖον κατ' ἀνάγκην μετέλλαξε τὴν πορείαν τῆς σχεδιαζομένης κριτικῆς ἐκδόσεως. Τὸ σημαντικώτατον δ' αὐτὸ γεγονός ὑπῆρξεν ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1969 γενομένη ὑπὸ τοῦ συναδέλφου Valentin Al. Georgescu ἀνακάλυψις καὶ ἄλλου χειρογράφου κώδικος περιέχοντος τὸ Νομικὸν Πρόχειρον τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου, ἀποκειμένου δ' εἰς τὴν Ἑθνικὴν Βιβλιοθήκην τῶν Παρισίων ὑπ' ἀριθ. Suppl. Gr. 1323⁽⁴⁾.

Οὕτως, εἰς τὰ μέχρι τότε γνωστὰ ρουμανικὰ χειρόγραφα τὰ περιέχοντα τὸ Νομικὸν Πρόχειρον προσετίθετο καὶ ἕτερον, ὁ παρισινὸς κώδιξ Suppl. Gr. 1323, ὁ ὁποῖος περιεῖχεν, εἰς ἐλληνικὴν πάντοτε γλῶσσαν, τὸ σημαντικώτατον κείμενον τῆς συλλογῆς τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου, μὲ πολλὰς ὅμως προσθήκας καὶ τινὰς παραλλαγὰς ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὑπ' ἐμοῦ ἐκδοθὲν κατὰ τὸ 1959 κείμενον⁽⁵⁾.

Ὁ Valentin Al. Georgescu μοῦ ἐξήτησε τότε, ὥς γνώστην τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης καὶ ὥς παλαιότερον ἐκδοτὴν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου, ὅπως μεταγράψω τὸ κείμενον τοῦ νέου αὐτοῦ χειρογράφου καὶ ἐν συνεχείᾳ προβῶ μετ' αὐτοῦ ὑπὸ κοινῷ εἰς τὴν ἐκδόσιν του. Ἦτο δὲ τὸ αἶτημα αὐτοῦ Valentin Al. Georgescu, οὐ μόνον ἐξ ὀχῶς δι' ἐμὲ κολακευτικόν, ἀλλὰ καὶ ἰδιαίτερος χαρακτηριστικὸν διὰ τὴν ἐνίοτε ἀναγκαίαν, ἄλλως δὲ πάντοτε ὠφέλιμον καὶ καρποφόρον συνεργασίαν τῶν ἐλλήνων καὶ τῶν ρουμάνων ἐρευνητῶν διὰ τὴν ἐκδόσιν τῶν ἐλληνικῶν κειμένων τοῦ ἀρχαιότερου ρουμανικοῦ δικαίου, ἰδιαίτατα δὲ τοῦ δικαίου τῶν φαναριωτικῶν χρόνων.

Ἀσμένως, λοιπόν, ἀπεδέχθην τὴν τιμητικὴν ταύτην πρόσκλησιν τοῦ Valentin Al. Georgescu. Μὲ τὴν πολύτιμον δὲ συνεργασίαν τῆς Κυρίας Ἀναστασίας Σιφωνιοῦ-Καράπα, μὲ πολὺν κόπον καὶ κατόπιν ἐργασίας πολλῶν ἐτῶν, ὄντως μετεγράψαμεν τὸ κείμενον τοῦ παρισινοῦ χειρογράφου Suppl. Gr. 1323, τοῦ ὁποίου καὶ ἐσημειώσαμεν τὰς προσθήκας καὶ παραλλαγὰς ἐν σχέσει πρὸς τὸ κείμενον τῆς ἡμετέρας ἐκδόσεως τοῦ 1959.

4. Βλ. κατωτέρω τὴν Εἰσαγωγὴν τοῦ Val. Al. Georgescu (ἀριθ. 7). Ἐκ τῶν παλαιότερων μελετῶν τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως, βλ. λ.χ. Un manuscrit parisien du Nomikon Procheiron (Bucarest, 1766) de Michel Fotino (Photeinopoulos), «Revue des Études Sud - Est Européennes»-8 (1970) σσ. 336 ἐπ., ἐπίσης Pour mieux connaître l'oeuvre juridique de Michel Fotino (Photeinopoulos), αὐτόθι, 12 (1974) σσ. 33 - 58 κ.ἄ.

5. Σύντομον περιγραφὴν τῶν ἑνδεκα χειρογράφων κωδίκων βλ. ἤδη εἰς τὴν ἡμετέραν ἐκδόσιν τοῦ ἔτους 1959, σσ. 27 ἐπ. (βλ. ἀνατύπωσιν κατωτέρω σσ. LIII ἐπ.). Περὶ τοῦ δωδεκάτου χειρογράφου κώδικος βλ. Val. Al. Georgescu εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν Εἰσαγωγὴν (ἀριθ. 7). Ἐν γένει, συνοπτικῶς βλ. καὶ κατωτέρω εἰς τὴν παροῦσαν ἡμετέραν Εἰσαγωγὴν (ἀριθ. 6). Πρβλ. καὶ τὰς παραπομπὰς εἰς τὴν προηγουμένην σημείωσιν.

Ἐπὶ τοῦ τελευταίου τούτου θέματος εἶναι ἀνάγκη νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἐν συμφωνία μετὰ τοῦ καθηγητοῦ Valentin Al. Georgescu, προεκρίναμεν νὰ δημοσιεύσωμεν τὸ κείμενον τοῦ κώδικος Suppl. Gr. 1323 καὶ νὰ σημειώσωμεν μόνας τὰς διαφορὰς αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ κειμένου τῆς ἡμετέρας ἐκδόσεως τοῦ 1959. Τοῦτο δέ, διότι ἐθεωρήσαμεν, ὅτι ἀφ' ἐνὸς μὲν θ' ἀπητεῖτο πολὺς περισσότερος χρόνος διὰ νὰ ἐπιχειρήσωμεν πλήρη κριτικὴν ἐκδοσιν τοῦ κειμένου τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου ἐπὶ τῇ βάσει ὅλων τῶν σωζομένων ἐλληνικῶν χειρογράφων, ἀφ' ἑτέρου δ' ὅτι ἡ τοιαύτη ἐργασία θὰ ἔθετε πολλὰ καὶ δυσχερῆ προβλήματα, τὰ ὅποια θὰ ἠδύναντο νὰ ἐπιλυθοῦν μόνον μετὰ προηγουμένην ἐκδοσιν τοῦ χειρογράφου Suppl. Gr. 1323.

Μὲ τὰς σκέψεις αὐτάς, κατελήξαμεν νὰ δημοσιεύσωμεν εἰς τὴν παροῦσαν ἐκδοσιν τὸ κείμενον τοῦ παρισινοῦ χειρογράφου κώδικος Suppl. Gr. 1323, σημειοῦντες τὰς παραλλαγὰς καὶ προσθήκας αὐτοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἡμετέραν ἐκδοσιν τοῦ 1959, τὴν γενομένην ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χειρογράφου κώδικος τοῦ Κρατικοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἰασίου. Ἐσημειώσαμεν δὲ καὶ τὰς βυζαντινὰς πηγὰς ἐξ ὧν ἔχει ἀντλήσει ὁ συντάκτης τοῦ κώδικος Suppl. Gr. 1323, πηγὰς, αἱ ὁποῖαι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀνάγονται εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ C. A. Fabrotus ἐκδοσιν τῶν Βασιλικῶν (τόμ. 1-7, Παρίσιον, 1647), ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλα βυζαντινὰ κείμενα, ὅπως ταῦτα σημειοῦνται ἐκασταχοῦ ὑπὸ τὴν οἰκίαν διατάξιν τοῦ ἐκδιδομένου κειμένου⁽⁶⁾. Καὶ ἀποτελεῖ εὐχάριστον δι' ἐμὲ καθήκον νὰ εὐχαριστήσω θερμῶς καὶ ἀπὸ τῆς θέσεώς ταύτης τὴν Κυρίαν Ἀναστασίαν Καραπὰ, διὰ τὴν εὐσυνείδητον συμβολὴν καὶ τὴν ἀκάματον ἐργασικότητα αὐτῆς, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ κορτίως ὀφείλεται ἡ κατὰ τὸ δυνατόν ἀρτία ἐμφάνισις τῶν ὑπὸ τὸ κείμενον δημοσιευομένων σημειώσεων.

Μετὰ τὸ κείμενον τοῦ ἐκδιδομένου κώδικος Suppl. Gr. 1323 δημοσιεύομεν περαιτέρω τὸ τμῆμα τῆς ρουμανικῆς μεταφράσεως τοῦ Νομικοῦ Προχείρου, τὸ ὁποῖον ἐξετυπώθη εἰς τὸ περιοδικὸν «Terra» (Βουκουρέστιον, 1869) καὶ τὸ ὁποῖον ἀνεκάλυψεν ἐσχάτως ὁ φίλος κ. Nestor Camariano⁽⁷⁾. Τὸ ρουμανικὸν δ' αὐτὸ κείμενον, εὐγενῶς παραχωρηθὲν ὑπὸ τοῦ κ. Νέστορος Camariano, συνοδεύεται ἐπίσης ὑπὸ κατατοπιστικοῦ σημειώματος αὐτοῦ.

2. Εἰς τὸν πρόλογον τῆς ἡμετέρας ἐκδόσεως τοῦ ἔτους 1959, εἶχον σημειώσει, ὅτι ἡ ἐκδοσις ἐκείνη δὲν θὰ καθίστατο εἰς ἐμὲ δυνατή, ἐάν, ἤδη ἀπὸ τοῦ 1937, ὁ Στέφανος Berchet, καθηγητὴς τότε τῆς ἱστορίας τοῦ ρουμανικοῦ δικαίου εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Ἰασίου, δὲν ἔθετεν εἰς τὴν διάθεσίν μου τὸν χειρόγραφον κώδικα ὑπ' ἀριθ. 1697 τοῦ Κρατικοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἰασίου, τὸν περιέχοντα τὸ

6. Ἀναλυτικώτερον περὶ τῶν πηγῶν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου βλ. ἤδη τὴν ἡμετέραν ἐκδοσιν τοῦ ἔτους 1959, σσ. 17 ἐπ. (ἀνατύπ. κατωτ. σσ. XLI ἐπ.), ὡς καὶ κατωτέρω εἰς τὴν παροῦσαν Εἰσαγωγὴν (ἀριθ. 4).

7. Βλ. κατωτέρω τὸ Εἰσαγωγικὸν Σημείωμα τοῦ Nestor Camariano, ὡς καὶ τὴν μελέτην τοῦ αὐτοῦ, O traducere în limba română a Manualului de legi al lui Mihail Fotinopoulos publicată în 1869, «Revista Arhivelor», 49/34 (Buc., 1972) σσ. 233 - 249.

Νομικὸν Πρόχειρον τοῦ Φωτεινοπούλου. Ὅπως δ' ἔχω σημειώσῃ αὐτόθι, ὅτε κατὰ τὸ ἔτος 1937 συνηντήθημεν διὰ τελευταίαν φορὰν εἰς Ἀθήνας μετὰ τοῦ συναδέλφου Στεφάνου Berchet, συνεφωνήσαμεν, ὅπως ἡ μὲν ἀνάγνωσις τοῦ ἑλληνικοῦ χειρογράφου κώδικος καὶ τὸ συνοδεῦον αὐτὸν ὑπόμνημα γίνουιν ὑπ' ἐμοῦ, ὁ δὲ Στ. Berchet μεταφράσῃ εἰς τὴν ρουμανικὴν τὴν ἐργασίαν μου, ἵνα τελικῶς καταστῇ δυνατόν, ὅπως τὸ ὅλον ἔργον δημοσιευθῇ ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου. Καὶ τὴν μὲν εἰς ἐμὲ λαχοῦσαν ἐργασίαν ἐπεράτωσα κατὰ τὰ ἐπακολουθήσαντα ἔτη, μέχρι τοῦ ἔτους 1940. Ὁ Στ. Berchet ὁμως, λόγῳ τοῦ παρεμβληθέντος μεγάλου πολέμου, δὲν ἠδυνήθη ν' ἀσχοληθῇ μὲ τὴν ὑπ' αὐτοῦ σχεδιασθεῖσαν μετάφρασιν. Ἀποβιώσαντος δὲ τοῦ ἀειμνήστου τούτου φίλου κατὰ τὸ ἔτος 1946, ἡ ἀρχικῶς σχεδιασθεῖσα συνεργασία ἐματαιώθη ὀριστικῶς. Οὕτω, μόνος πλέον, ἐδημοσίευσα κατὰ τὸ ἔτος 1959, μὲ πολλὴν καθυστέρησιν λόγῳ ἄλλων τότε ἐπιστημονικῶν ἀσχολιῶν μου, τὴν ὅλην ἡμετέραν ἐργασίαν, ἥτοι τὴν ἐκδοσιν τοῦ κειμένου τοῦ χειρογράφου μεθ' ὑπομνήματος αὐτοῦ⁽⁸⁾. Τὸν δὲ χειρόγραφον κώδικα, τὸν ὅποιον εἶχον εἰς τὴν κατοχήν μου ἀπὸ τοῦ ἔτους 1937, ἀπέδωσα μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ ἔργου μου εἰς τὸν τότε ἐν Ἀθήναις πρεσβευτὴν τῆς Ρουμανίας, ἵνα φροντίδι αὐτοῦ, ἐπιστραφῇ εἰς τὸ Κρατικὸν Ἀρχεῖον τοῦ Ἰασίου, ὅπου ἀρχικῶς ἀνῆκε.

Εἰς τὴν ἐκτενῆ Εἰσαγωγὴν, τὴν ὁποῖαν ἐδημοσίευσα εἰς τὴν ἐκδοσίν μου τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ 1959, ἀνέλυσα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν ἱστορίαν, τὸν συντάκτην καὶ τὸν χρόνον ἐκδόσεως τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου, εἰτα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰς πηγὰς καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς συλλογῆς αὐτῆς, τέλος καὶ τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰ σωζόμενα, γνωστὰ δὲ τότε, χειρόγραφα, ὡς καὶ εἰς τὴν μέθοδον τῆς ἡμετέρας ἐκείνης ἐκδόσεως⁽⁹⁾. Ἡ Εἰσαγωγὴ μου αὕτη συνωδεύετο ὑπὸ πολλῶν σημειώσεων, μὲ μνείαν τῶν πηγῶν καὶ τῆς μέχρι τοῦ 1959 γνωστῆς διεθνoῦς βιβλιογραφίας. Ὡς δυναμένη δ' ἔτι καὶ σήμερον, μετὰ πάροδον εἴκοσι καὶ πλέον ἐτῶν ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεώς της, νὰ εἶναι χρήσιμος διὰ τὴν εἰς αὐτὴν ἐπιχειρουμένην θέσιν καὶ ἀνάλυσιν τῶν προβλημάτων, τῶν συναφῶν πρὸς τὸν Μιχαήλ Φωτεινόπουλον καὶ τὸ ἔργον του, ἀνατυποῦται καὶ εἰς τὸν παρόντα τόμον, κατωτέρω (σ. XXXIII ἐπ.).

Ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦτο καὶ πρὸς διευκόλυνσιν τοῦ ἀναγνώστου, θεωρῶ, ὅτι δὲν εἶναι περιττὸν νὰ ὑπομνήσω ἐνταῦθα ὅσα ἤδη κατὰ τὸ ἔτος 1959 ἔγραφον εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν μου ἐκείνην. Ἐπιφυλάσσομαι δέ, μετὰ τὴν ὑπόμνησιν αὐτήν, νὰ προσθέσω περαιτέρω ὅσα εἶναι ἀναγκαῖα νὰ προστεθοῦν, μεθ' ὅσα ἀνέκυψαν ἀπὸ τοῦ 1959 καὶ ἐντεῦθεν μέχρι σήμερον, ἐν σχέσει πρὸς τὸν Μιχαήλ Φωτεινόπουλον καὶ τὸ πολυσήμαντον ἔργον του.

Ὡς οὕτως ἐσημείωσα ἤδη κατὰ τὸ ἔτος 1959 εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν μου⁽¹⁰⁾, τὸ

8. Πρβλ. Π. Ζέπου, Μιχαήλ Φωτεινοπούλου Νομικὸν Πρόχειρον κλπ., ἐκδ. 1959, πρόλογος, σσ. 1 - 2, ἐνθα καὶ τινες παραπομπαὶ (ἀνατύπ. κατωτ. σσ. XXXIII - XXXIV).

9. Πρβλ. Π. Ζέπου, αὐτόθι, σσ. 9 - 32 (ἀνατύπ. κατωτ. σσ. XXXIII - LVIII).

10. Βλ. Π. Ζέπου, αὐτόθι, σ. 12 (ἀνατύπ. κατωτ. σ. XXXVII).

Νομικὸν Πρόχειρον τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου, συνταχθὲν εἰς τὸ Βουκουρέστιον τὸ πρῶτον κατὰ τὸ ἔτος 1765, ἀποτελεῖ τὴν πρώτην ἐκτενῆ συλλογὴν διατάξεων δικαίου λαϊκοῦ καὶ κανονικοῦ, ἡ ὁποία, συνταχθεῖσα εἰς γλῶσσαν ἐλληνικὴν, καὶ δὴ μόνον εἰς γλῶσσαν ἐλληνικὴν, ἤνοιξε τὸν δρόμον εἰς τοὺς ἐπακολουθήσαντας μεγάλους ἐπισήμους καὶ ἡγεμονικοὺς φαναριωτικοὺς κώδικας τοῦ τέλους τοῦ ιη' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ιθ' αἰῶνος, ἥτοι εἰς τὸ «Συνταγμάτιον Νομικὸν» τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη (1780) καὶ εἰς τὴν «Νομοθεσίαν» τοῦ Γεωργίου Καρατζᾶ (1818) ἐν Βλαχία, ὡς καὶ εἰς τὸν «Πολιτικὸν Κώδικα» τοῦ Σκαρλάτου Καλλιμάχη (1817) ἐν Μολδαβία. Ὑπὸ τὴν ἐποψιν ταύτην, ἡ σημασία τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου εἶναι μοναδική, μάλιστα ἂν ὑπομνησθῇ, ὅτι ὁ πρὸ τούτου εἰς ἐλληνικὴν γλῶσσαν συνταχθεὶς «Νομοκάνων» τοῦ Γεωργίου Τραπεζουντίου (1730) εἶχε περιλάβει κανονικὰς κυρίως διατάξεις καὶ κατ' ἀκολουθίαν δὲν εἶχε γενικωτέραν σημασίαν διὰ τὴν καθόλου ἱστορίαν τοῦ ἀρχαιότερου βυζαντινορρουμανικοῦ δικαίου. Τουναντίον, τὸ Νομικὸν Πρόχειρον τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου εἶχεν ὅλως ἰδιαιτέραν σημασίαν τόσον διὰ τὴν πληρότητα αὐτοῦ, ὡς περιέχον διατάξεις ἀστικοῦ καὶ ποινικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου, ὅσον καὶ διότι σαφῶς ἀποδεικνύει τὴν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐκδόσεώς του πλήρη καὶ ὀριστικὴν ἐπιβολὴν τοῦ ἐλληνοβυζαντινοῦ δικαίου εἰς τὴν Βλαχίαν καὶ γενικώτερον εἰς τὰς παραδουναβίους ἡγεμονίας.

Ὅπως εἶναι γνωστόν, ἡ ἐπιβολὴ αὕτη τοῦ ἐλληνοβυζαντινοῦ δικαίου εἶχε μακρὰν προϊστορίαν εἰς τὰς παραδουναβίους ἡγεμονίας. Ἴσως ἀπὸ τοῦ ιδ' ἢ τοῦ ιε' αἰῶνος, ἀσφαλῶς ὅμως ἀπὸ τοῦ ιστ' καὶ τοῦ ιζ' αἰῶνος, ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὰς ρουμανικὰς χώρας ποικίλαι ἐλληνοβυζαντιναὶ συλλογαί, εἴτε εἰς σλαβονικὴν μετάφρασιν, εἴτε εἰς τὴν ἐλληνικὴν, εἴτε βραδύτερον εἰς τὴν ρουμανικὴν γλῶσσαν. Διὰ τῆς χρησιμοπορήσεως δὲ τῶν συλλογῶν αὐτῶν ἐπεβλήθη ἔνωρίς τὸ ἐλληνοβυζαντινὸν δίκαιον, τὸ ὁποῖον, ἀρτίως συγκεκροτημένον ὅπως ἦτο, εὗρεν ἀκόμη προσφορώτερον τὸ πεδίον τῆς ἀκτινοβολίας του εἰς τὰς παραδουναβίους χώρας ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ιη' αἰῶνος, κατὰ τοὺς χρόνους τῶν φαναριωτῶν ἡγεμόνων. Ἡ ἱστορία τῆς ἐπιβολῆς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου εἰς τὰς ρουμανικὰς χώρας εἶναι σήμερον πλέον γνωστὴ καὶ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπαναληφθῇ ἐνταῦθα. Ἴσως μόνον θὰ πρέπη καὶ πάλιν νὰ ὑπογραμμισθῇ ἡ μεγάλη εἰσβολὴ βυζαντινῶν ἰδεῶν, ἡ σημειωθείσα κατὰ τοὺς φαναριωτικοὺς χρόνους, ὅταν ὁμοῦ μὲ τὸ ἀρτίως συγκεκροτημένον βυζαντινὸν δίκαιον καὶ αἱ ἄλλαι ἐκδηλώσεις τοῦ καθόλου βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, ἡ γλῶσσα, τὰ ἥθη, οἱ μῦθοι, οἱ θρύλοι κ.ἄ., εὗρον εἰς τὰς παραδουναβίους ἡγεμονίας πρόσφορον κλίμα διὰ νὰ καθιερωθοῦν καὶ διὰ νὰ ἀναπτυχθοῦν. Ἡ φαναριωτικὴ περίοδος ὑπῆρξεν ὄντως ἡ περίοδος ἀκμῆς τῆς ἐπιβολῆς τοῦ ἐλληνοβυζαντινοῦ πνεύματος εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ὅλου πολιτισμοῦ τῶν δύο παραδουναβίων ἡγεμονιῶν καὶ εἰδικώτερον εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου αὐτῶν. Καὶ ὑπὸ τὴν ἐποψιν ταύτην, ὡς καὶ ἄλλοτε ἐσημείωσα, ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς ἱστορίας οὐ μόνον τοῦ ρουμανικοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐλληνικοῦ δικαίου,—τῶν δύο αὐτῶν δικαίων, ἐκ τῆς ἐπαφῆς τῶν ὁποίων

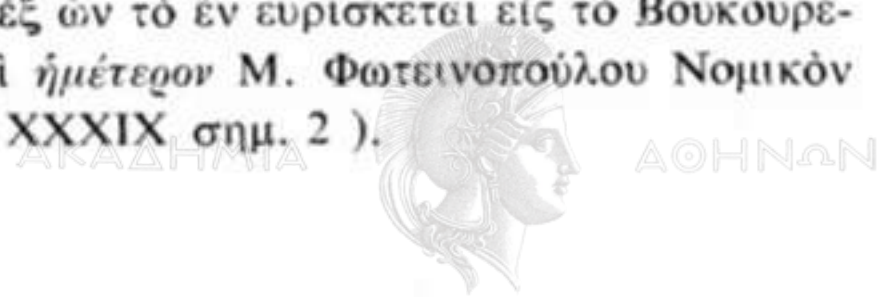
προέκυψαν τὰ ἀξιόλογα κείμενα καὶ αἱ συλλογαὶ τοῦ 17^{ου} καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 18^{ου} αἰῶνος⁽¹¹⁾.

Εἰς τὸ κλίμα αὐτὸ τοῦ ἐλληνοβυζαντινοῦ περιβάλλοντος τὸ ὁποῖον ἐδέσπο-
ζεν εἰς τὸ Βουκουρέστι κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 17^{ου} αἰῶνος ἔζησε καὶ εἰργά-
σθη ὁ Μιχαὴλ Φωτεινόπουλος.

Ὁ Μιχαὴλ Φωτεινόπουλος, ἢ ἄλλως Μιχαὴλ Φωτεινός, εἶχε γεννηθῇ εἰς
Χίον, πιθανώτατα πρὸ τοῦ 1730, καὶ τὴν καταγωγὴν του αὐτὴν ἐσημείωσε μὲ
πολλὴν ὑπερηφάνειαν εἰς ὅλα τὰ συγγράμματά του. Χῖος τὴν καταγωγὴν, ἦτο
ὑπερήφανος ὅτι εἶχε γεννηθῇ εἰς τὴν ὡραίαν αὐτὴν ἐλληνικὴν νῆσον τοῦ Αἰγαίου,
τὴν ὁποίαν, φαίνεται, ὅτι οὐδέποτε ἐλησμόνησεν, ἀκόμη καὶ ὅταν περὶ τὸ 1764
ἐγκατεστάθῃ εἰς Βουκουρέστιον, ὅπου καὶ συνέγραψε καὶ τὸ Νομικὸν Πρόχει-
ρον καὶ τὰ πολλὰ ἄλλα ἔργα του. Τὸν πρὸς τὴν Χίον δ' ἐρωτά του ἢ καὶ τὴν
ἄσβεστον νοσταλγίαν του μετέδωσε καὶ εἰς τὰ τέκνα του, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ Θεό-
δωρος, συγγραφεὺς τῆς εἰσέτι ἀνεκδότου «Ἱστορίας τῆς Δακίας» καὶ «ἀρχων
σερδάρης» εἰς Βουκουρέστιον, ὑπερηφάνως ἐπίσης ἐσημείωνε τὴν καταγωγὴν
του «ἐκ Χίου»⁽¹²⁾. Ὁ πατὴρ τοῦ Θεοδώρου, Μιχαὴλ Φωτεινόπουλος ὁ «Χῖος»,
εἶχε πιθανώτατα σπουδάσει εἰς τὴν Μεγάλαν Σχολὴν τοῦ Γένους εἰς Κωνσταντι-
νούπολιν, ρητῶς δ' ἀναφέρεται ὅσον εἰς τὸ εἰσαγωγικὸν χρυσόβουλλον τοῦ
ἡγεμόνος ὅσον καὶ εἰς τὸν τίτλον τοῦ Νομικοῦ Προχείρου ὡς «τιμιώτατος καὶ
λογιώτατος ἀρχων, ὑπατος τῶν φιλοσόφων τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλη-
σίας», ὡς ἐπίσης καὶ «μέγας πατριάρχης» καὶ «μέγας γραμματικὸς» τοῦ ἡγε-
μόνος τῆς Βλαχίας. Κατὰ τὸ ἔτος 1780 φέρεται καὶ ὡς δικαστὴς εἰς τὸ Βουκου-
ρέστιον. Εἰς τὴν πρωτεύουσιν δ' αὐτὴν τῆς Βλαχίας φαίνεται καὶ ὅτι ἀπέθανε,
ἄγνωστον πότε ἀκριβῶς, πάντως ὅμως μετὰ τὸ ἔτος 1781, διότι ἀκόμη καὶ κατὰ
τὸ ἔτος αὐτὸ συνέγραψε τὸ ἀνεκδότον εἰσέτι ἔργον του «Παραινέσεις ἀρχοντός

11. Βλ. τὴν παλαιότεραν συναφῇ βιβλιογραφίαν εἰς Π. Ζέπον, Συνταγμάτιον Νομικὸν
Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη, βοεβόδα, ἡγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας, 1780 (ἐκδ. Ἀκαδημίας
Ἀθηνῶν, Πραγματεῖαι, Δ' 2, 1936) σσ. 23 ἐπ. καὶ τοῦ αὐτοῦ, Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου Νομικὸν
Πρόχειρον κλπ. (1959) σσ. 9 ἐπ. ἐνθα σημειοῦνται αἱ ἀρχαιότεραι μελέται τοῦ N. Jorga, τοῦ
I. Peretz, τοῦ St. Berchet, τοῦ Al. Soloviev, τοῦ V. Al. Georgescu, τοῦ G. Fotino, τοῦ C. Spul-
ber τοῦ I. Filitti, τοῦ P. Panaitescu, τοῦ C.C. Giurescu κ.ἄ. Ἐκ τῆς νεωτέρας βιβλιογραφίας
βλ. γενικώτερον τὸ βιβλίον τοῦ G. P. Henderson, The Revival of Greek Thought, 1620 - 1830,
State University of New York, Albany, N. Y., 1970 (καὶ εἰς ἐλληνικὴν μετάφρασιν ὑπὸ Φ.Κ.
Βώρον, Ἡ Ἀναβίωση τοῦ Ἑλληνικοῦ Στοχασμοῦ, 1620 - 1830, ἐκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1977).
Πρβλ. καὶ τὴν εἰδικωτέραν βιβλιογραφίαν ἢ ὁποία σημειοῦται εἰς Π. Ζέπον, Τὸ Βυζαντινὸν
Δίκαιον εἰς τὰς παραδουναβίους χώρας, «Ἐφημερὶς Ἑλλήνων Νομικῶν», Ἀθῆναι, 34, 1967,
σσ. 1 - 8 (καὶ ἀγγλιστὶ P. Zepos, Byzantine Law in the Danubian Countries, «Balkan Studies»,
Thessaloniki, 7, 1966, pp. 343 - 356).

12. Συναφῶς βλ. Π. Ζέπον, Ὁ ἐκ Χίου Θεόδωρος Φωτεινός καὶ ἡ «Ἱστορία τῆς Δακίας»
αὐτοῦ, «Τόμος εἰς μνήμην Κωνσταντίνου Ἀμάντου» (Ἀθῆναι, 1960), σσ. 280 - 284. Ἐκδοσιν
τοῦ κειμένου τῆς «Ἱστορίας τῆς Δακίας» αὐτῆς σχεδιάζομεν ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τοῦ Nestor Cama-
riano, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σωζομένων δύο χειρογράφων, ἐξ ὧν τὸ ἓν εὐρίσκεται εἰς τὸ Βουκουρέ-
στιον καὶ τὸ ἕτερον εἰς τὴν κατοχὴν μου (πρβλ. καὶ ἡμέτερον Μ. Φωτεινοπούλου Νομικὸν
Πρόχειρον, 1959, σελ. 15, σημ. 1, ὡς καὶ κατωτ. σελ. XXXIX, σημ. 2).

τινος ὑπάτου τῶν φιλοσόφων καὶ μεγάλου παχαρνίκου Βλαχίας Μιχαήλ Φωτεινοῦ τοῦ Χίου, συντεθεῖσαι παρ' αὐτοῦ καὶ ἐκδοθεῖσαι πρὸς τὸν υἱόν». Τὸ ἔργον αὐτὸ ὑπῆρξε, φαίνεται, τὸ τελευταῖον χρονολογικῶς ἐξ ὅλων τῶν συγγραμμάτων του. Ὑπῆρξαν δὲ πολλὰ τὰ συγγράμματα ταῦτα τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου, ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων ὁμως δεσπόζει τὸ «Νομικὸν Πρόχειρον»⁽¹³⁾.

3. Ὅσα ἐξετέθησαν ἀνωτέρω ἀποτελοῦν συντομωτάτην περίληψιν τῶν εὐρύ-τερον καὶ λεπτομερέστερον σημειωθέντων εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν τῆς ἐκδόσεώς μου τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου τοῦ ἔτους 1959, ὅπου ἔχουν ἐπίσης σημειωθῇ καὶ αἱ πηγαὶ καὶ ἡ συναφὴς μέχρι τοῦ ἔτους ἐκείνου διεθνῆς βιβλιογραφία. Ὁ γράφων δ' ἐπιθυμεῖ νὰ ἐκφράσῃ τὴν χαρὰν του, διότι τόσον ἡ ἐκδοσίς μου τοῦ 1959 ὅσον καὶ ἡ εἰς αὐτὴν προταχθεῖσα Εἰσαγωγή μου, ἐπροκάλεσαν εὐρὺ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν εἰδικῶν ἐπιστημόνων, οἵτινες ἔκτοτε ἡσχολήθησαν μὲ τὸν Μιχαήλ Φωτεινόπουλον καὶ τὸ ἔργον του⁽¹⁴⁾.

Ἐκ τῶν πολλῶν αὐτῶν εἰδικῶν ἐπιστημόνων ἰδιαίτερος πρέπει νὰ σημειω-θοῦν κυρίως τὰ ὀνόματα τοῦ Nestor Camariano καὶ τοῦ Valentin Al. Georgescu, ὡς καὶ τῆς συνεργάτιδος τοῦ τελευταίου τούτου Em. Popescu-Mihut, εἰς τοὺς ὁποίους ὀφείλονται πολλαὶ συναφεῖς διαφωτιστικαὶ πληροφορίαι καὶ πολλὰ

13. Πρὸβλ. περὶ πάντων τούτων Π. Ζέπος, Μιχαήλ Φωτεινοπούλου Νομικὸν Πρόχειρον κλπ. (1959) σσ. 12 ἐπ., ἐνθα καὶ ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία. (Βλ. καὶ κατωτέρω σσ. XXXIV ἐπ.). Τὴν μετὰ τὸ ἔτος 1959 βιβλιογραφίαν βλ. εἰς τὰς μελέτας τῶν V. Grecu, V. A. Georgescu, N. Camariano κ.ά., ὡς αὐταὶ σημειοῦνται καὶ εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν Εἰσαγωγὴν τοῦ Val. Al. Georgescu.

14. Βλ. οὕτω Fr. Dölger, «Byzantinische Zeitschrift», 52 (1959) σ. 240, B. Sinogowitz, «Zeitschrift der Savigny-Stiftung», Rom. Abt., 76 (1959), σσ. 665 - 667, R. Janin, «Revue des Études Byzantines», 17 (1959) σ. 261, L. Bove, «Labeo», 5 (1959) σσ. 398 - 399, Δ. Γκίνη, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», 29 (1959) σσ. 477 - 478, Κ. Γεωργούλην, «Πλάτων», 11 (1939) σσ. 250 - 255, Δ. Οἰκονομίδην, «Λαογραφία», 17 (1959) σσ. 670 - 678, Anf. D'Emilia, «Annali di Storia del Diritto» (1959 - 1960, III - IV) σσ. 95 - 117, Gh. Cronț, «Studii», 13 (1960), τευχ. 2, σσ. 272 - 275, J. Irmischer, «Byzantinoslavica», 21 (1960) σ. 178, H. G. Isele «Archiv für die civilistische Praxis», 158 (1960) σ. 538, M. Economou, «Revue Historique de droit français et étranger», (4η σειρά), 39 (1961) σσ. 623 - 624, V. A. Georgescu, «Studii», 14 (1961), τευχ. 6, σσ. 1507 - 1517, N. G. Scovorinos, «Revue Internationale de droit comparé», 13 (1961) σσ. 890 - 893, Κ. Τριανταφυλλόπουλον, «Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», 37 (1962) σσ. 216 - 222 (καὶ «Ἐφημερὶς Ἑλλήνων Νομικῶν», 29, 1962, σσ. 521 - 526), G. von der Trenck, «Balkan Studies», 4 (1963) σσ. 210 - 215, P. E. Pieler, «Oesterreichische Zeitschrift für öffentliches Recht», 17 (1967) σσ. 211 ἐπ. Βλ. ἐπίσης «Ἐφημερὶς Ἑλλήνων Νομικῶν», 26 (1959) σσ. 1 ἐπ., «Νομικὸν Βῆμα», 7 (1959) σσ. 794 ἐπ., «Θεολογία», 30 (1959) σσ. 326 ἐπ., «Πλάτων», 10 (1958) σ. 497, «Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου», 14 (1959) σσ. 167 ἐπ., ἔφημερὶς «Ἐστία», 18 Φεβρουαρίου 1959, Μπ. Κλάρας, ἔφημερὶς «Βραδυνή», 3 Ἰανουαρίου 1961, «Δελτίον Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας», 1960, τευχ. 3, σ. 17 (ἀριθ. 34) κ.ά. Πρὸβλ. νῦν καὶ Em. Popescu-Mihut, «Revue des Études Sud - Est Européennes», 19 (1981) σσ. 379 - 390, ὅπου καὶ ἄλλη νεωτέρα συναφὴς βιβλιογραφία, σημειουμένη ἄλλωστε καὶ εἰς τὰς ἀκολουθοῦσας σημειώσεις τῆς παρούσης Εἰσαγωγῆς.

νεώτερα στοιχεῖα περὶ τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου καὶ τοῦ ἔργου του⁽¹⁵⁾.

Πάντα ταῦτα σημειοῦνται ἐν ἐκτάσει εἰς τὴν κατωτέρω δημοσιευομένην Εἰσαγωγὴν τοῦ Val. Al. Georgescu, ὁ ὁποῖος, ἄλλως τε, ὑπῆρξεν ὁ κατὰ τὰς τελευταίας δύο δεκαετίαις περισσότερον βαθὺς καὶ ἐξονυχιστικὸς μελετητὴς τοῦ ἔργου τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου. Ἀλλὰ καὶ ὁ γράφων τὴν παροῦσαν σύντομον Εἰσαγωγὴν, ἥδη ἀπὸ τοῦ 1972, δὲν παρέλειψε νὰ ἐπισημάνῃ τὰς κυρίως ὑπὸ τοῦ Val. Al. Georgescu διατυπωθείσας γνώμας καὶ νὰ λάβῃ θέσιν ἔναντι αὐτῶν.

Πράγματι, εἰς ἀνακοίνωσίν μου ὑπὸ τὸν τίτλον «Τὸ ἔργον τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου καὶ ἡ νομοθεσία τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη, ἡγεμόνος τῆς Βλαχίας», γενομένην εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν 3ην Φεβρουαρίου 1972 καὶ ἔκτοτε δημοσιευθεῖσαν⁽¹⁶⁾, προέβην εἰς ἀνασκόπησιν τῶν θεωριῶν τοῦ Val. Al. Georgescu καὶ εἰς γενικωτέραν ἐκτίμησιν αὐτῶν. Ἡ ἀνακοίνωσίς μου ἐκείνη εἶχεν ὡς ἀφορμὴν τὴν πρόσφατον τότε δημοσίευσιν τοῦ βιβλίου τοῦ Val. Al. Georgescu καὶ τῆς Em. Popescu περὶ τῆς ἀγροτικῆς νομοθεσίας εἰς Βλαχίαν ἀπὸ τοῦ 1775 μέχρι τοῦ 1782⁽¹⁷⁾, ὅπου, μετὰ μακρὰν εἰσαγωγὴν γραφεῖσαν εἰς τὴν ρουμανικὴν καὶ εἰς τὴν γαλλικὴν γλῶσσαν ὑπὸ τοῦ V. A. Georgescu, ἐξεδόθησαν καὶ ἐδημοσιεύθησαν ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῆς Em. Popescu πολλὰ κρίσιμα χειρόγραφα διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἀγροτικῆς νομοθεσίας κατὰ τὴν περίοδον ταύτην. Ἦσαν δὲ τὰ χειρόγραφα ταῦτα τὰ ἑξῆς : α) τὸ εἰς τοὺς Γεωργικοὺς Νόμους (ἐκ τῶν Βασιλικῶν καὶ ἐκ τῶν Γεωργικῶν τοῦ Δουστινιανοῦ) ἀναφερόμενον Βιβλίον Γ' τοῦ εἰσέτι ἀνεκδότου ἐλληνικοῦ χειρογράφου κώδικος τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας ὑπ' ἀριθ. 1195 (τοῦ ἔτους 1777), τοῦ περιέχοντος οὐσιώδη παραλλαγὴν τοῦ ὑπ' ἐμοῦ δημοσιευθέντος Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου, β) τὸ εἰς τοὺς Γεωργικοὺς Νόμους ἀναφερόμενον ρουμανικὸν κείμενον τῶν χρόνων τοῦ Ἀλεξ. Ὑψηλάντη, ἐκ τῶν ρουμανικῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, ὑπ' ἀριθ. 1336, 1405 καὶ 5782, καὶ γ) τὰς λοιπὰς εἰς

15. Πρβλ. N. Camariano, *Catalogul Manuscriselor Grecești*, II (București, 1940, ἔκδ. Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας), τοῦ αὐτοῦ, μελέτην ἐν «*Revista Arhivelor*», 49/34 (Βουκ., 1972) σσ. 233 - 249 (ὡς ἀνωτέρω εἰς σημ. 7), Val. Al. Georgescu καὶ Emanuela Popescu, *Legislația Agrară a Țării Românești (1775 - 1782)*, ἔκδ. Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, Βουκουρέστιον, 1970, ἐνθα καὶ πλήρης βιβλιογραφικὴ ἐπισκόπησις, οἷαν βλ. νῦν καὶ εἰς Val. Al. Georgescu, *Bizantul și instituțiile românești pînă la mijlocul secolului al XVIII - lea* (ἔκδ. Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, Βουκουρέστιον, 1980). Πρβλ. καὶ τὴν εἰς τὴν προηγουμένην σημείωσιν ἀναφερομένην μελέτην τῆς Em. Popescu-Mihuț, εἰς «*Revue des Études Sud - Est Européennes*», 19 (1981) σσ. 379 - 390.

16. Π. Ζέπος, «Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», 47 (1972) σσ. 29 - 38. Περὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη βλ. *ἡμέτερον*, Συνταγματικὸν Νομικὸν κ.λ.π. (1936), Εἰσαγωγή, σσ. 21 ἐπ., ὅπου καὶ βιβλιογραφία, ἐκ τῶν νεωτέρων δὲ μελετῶν βλ. C. C. Giurescu, *Un remarquable prince phanariote, Alexandre Ypsilanti, voevode de Valachie et de Moldavie*, «Symposium, L'Epoque Phanariote» (Thessaloniki, 1970) σσ. 61 - 69.

17. Βλ. Val. Al. Georgescu - Em. Popescu, *Legislația Agrară* κλπ. (ὡς ἀνωτέρω).

τοὺς γεωργοὺς ἀναφερομένους διατάξεις τῶν χρόνων Ἀλεξ. Ὑψηλάντη, κατὰ τοὺς εἰσέτι ἀνεκδότους ἐλληνικοὺς χειρογράφους κώδικας τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων (ὑπ' ἀριθ. 1323) καὶ τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας (ὑπ' ἀριθ. 1195), ὡς καὶ κατὰ τὸ κείμενον τοῦ Συνταγματικοῦ Νομικοῦ τοῦ Ἀλεξ. Ὑψηλάντη τοῦ ἔτους 1780 (τίτλος XVI). Ὁ V. A. Georgescu, ἐκμεταλλευόμενος τὸ πλούσιον αὐτὸ ὑλικόν, τὸ ὁποῖον τοῦ παρεῖχον τὰ χειρόγραφα καὶ αἱ διατάξεις αὗται, ἀνέλυσεν εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν του τὸ ἱστορικὸν περιβάλλον ἐντὸς τοῦ ὁποίου συνετάχθησαν ταῦτα, ὡς καὶ τὸν σκοπὸν καὶ τὴν σημασίαν τῆς συντάξεώς των, διετύπωσε δ' ἀποκρυσταλλωμένην τὴν θεωρίαν του περὶ τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου καὶ τοῦ ἔργου του, θεωρίαν, τὴν ὁποίαν ἄλλως τε, ὡς ἐλέχθη, εἶχε καὶ παλαιότερον ἐκφράσει εἰς διασπάρτους μελέτας του, δημοσιευθεῖσας ἀπὸ τοῦ 1960 καὶ ἐφεξῆς.

Ὡς ἤδη κατὰ τὸ 1972 ἐσημείωσα εἰς τὴν ἀνακοίνωσίν μου εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν, ἡ θεωρία τοῦ Valentin Al. Georgescu ἔχει, εἰς ἀδροτάτας γραμμάς, ὡς ἐξῆς :

Ἡ ἀνάρρησις τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη εἰς τὸν ἡγεμονικὸν θρόνον τῆς Βλαχίας κατὰ τὸ ἔτος 1774, ὑπῆρξεν ἀνάρρησις ἡγεμόνος φωτισμένου καὶ πολιτικῶς μεγαλοφυοῦς, ἀπετέλεσε δ' ὀρόσημον σημαντικόν, τόσον διὰ τὴν γενικωτέραν ἀνακαίνισιν τοῦ εἰς τὴν Βλαχίαν ἱσχύοντος δικαίου, ὅσον εἰδικώτερον καὶ διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ φλέγοντος κοινωνικοῦ προβλήματος τῆς ὅλης θέσεως τῶν γεωργῶν, τὸ ὁποῖον, παρὰ τὴν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1739 ἐπιχειρηθεῖσαν «Ρεφόρμαν» ἢ «Μεταμόρφωσιν» τοῦ Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου, ἐξηκολούθει νὰ παραμένῃ ὀξύ, ἰδίως ἔνεκα τῆς ἀντιδράσεως τῶν βογιάρων. Διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν δ' ὅλων τῶν προβλημάτων αὐτῶν καὶ διὰ τὴν ἐπίτευξιν τῶν νομοθετικῶν του ἐπιδιώξεων, ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης ἐχρησιμοποίησεν εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἡγεμονίας του καὶ τὸν Μιχαήλ Φωτεινόπουλον, τὸν εὐρυμαθῆ συντάκτην τοῦ Νομικοῦ Προχείρου.

Πράγματι, κατὰ τὴν θεωρίαν τοῦ V. A. Georgescu, ὁ Μιχαήλ Φωτεινόπουλος εἶχε περατώσει τὸ Νομικὸν Πρόχειρον αὐτοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1765 ἐπὶ ἡγεμονίας τοῦ μισητοῦ Στεφάνου Ρακοβίτσα, τοῦτο δὲ συνεπλήρωσε κατὰ τὸ ἔτος 1766 ἐπὶ ἡγεμονίας τοῦ ἀγαθοῦ Σκαρλάτου Γκίκα. Ὁ Φωτεινόπουλος ὁμως, μὴ ἐφησυχάζων, ἐσχεδίαζε, φαίνεται, καὶ νέαν ἐκδοσιν τῆς συλλογῆς του μὲ προσθήκας ἐκ τῶν Βασιλικῶν καὶ ἄλλων βυζαντινῶν συλλογῶν, τὴν σχεδιασθεῖσαν δ' αὐτὴν συμπεπληρωμένην ἐκδοσιν ἀπαντῶμεν ἤδη εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ V. A. Georgescu ἀποκαλυφθέντα χειρόγραφον κώδικα τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, ὑπ' ἀριθ. 1323. Πρόδηλος εἶναι οὕτως ἡ σημασία τοῦ χειρογράφου τούτου κώδικος. Πρόδηλος ὁμως παραμένει πάντοτε ἡ σημασία καὶ τοῦ εἰσέτι ἀνεκδότου ἐλληνικοῦ χειρογράφου κώδικος ὑπ' ἀριθ. 1195 τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, χρονολογουμένου ἀπὸ τῆς 11ης Νοεμβρίου 1777 καὶ περιέχοντος οὐσιώδη παραλλαγὴν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου, ἰδίως διότι οὗτος περιέλαβε

καὶ ἰδιαίτερον βιβλίον περὶ τῶν τοπικῶν συνηθειῶν «τοῦ πριγκιπάτου τῆς Οὐγγροβλαχίας»⁽¹⁸⁾.

Κατὰ τὸν V. A. Georgescu, ὁ χειρόγραφος κώδιξ ὑπ' ἀριθ. 1195 τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας ἔχει ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὸ νομοθετικὸν ἔργον τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη. Συνταχθεὶς κατὰ τὸ ἔτος 1777, ὅτε εἰς τὴν Βλαχίαν ἡγεμόνευεν ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης, κατ' οὐσίαν ὑπῆρξε τὸ προσχέδιον τῆς ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος τούτου σχεδιασθείσης νομοθεσίας, ἡ ὁποία, πέρα τῶν βυζαντινῶν κειμένων, θὰ ἔπρεπε κατὰ τὸν ἡγεμόνα νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν καὶ τὰς ἐγγωρίους βλαχικὰς τοπικὰς συνηθείας, ὅπως πάντα ταῦτα προκύπτουν καὶ ἀπὸ τὸν πρόλογον τοῦ Φωτεινοπούλου εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 1195 χειρόγραφον κώδικα καὶ ἀπὸ τὸ τέταρτον βιβλίον αὐτοῦ, τὸ περιέχον τὰς «τοπικὰς συνηθείας», καὶ ἀπὸ ἄλλα ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα. Τὸ προσχέδιον αὐτό, ἦτοι ὁ χειρόγραφος κώδιξ ὑπ' ἀριθ. 1195 τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, ἀπετέλεσεν οὕτω τὴν τελευταίαν μορφήν ἐπεξεργασίας, τὴν ὁποίαν, κατὰ τὸ 1777, ἐπεχείρησεν ὁ Φωτεινόπουλος ἐπὶ τοῦ Νομικοῦ Προχείρου του. Τελικῶς ὅμως, τὸ προσχέδιον αὐτὸ δὲν ἔγινε δεκτὸν ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος καὶ παρέμεινεν ἀπλοῦν προσχέδιον. Τοῦτο δέ, διότι, παρὰ τὴν παρεμβολὴν τῶν «τοπικῶν συνηθειῶν», τὸ προσχέδιον αὐτὸ ἔφερε χρῶμα σαφῶς βυζαντινίζον, γεγονὸς τὸ ὅποιον δὲν συνέφερεν εἰς τοὺς βογιάρους, οἱ ὅποιοι ἀπέβλεπον εἰς μείζονα ἐκμετάλλεισιν τῶν οἰκονομικῶς ἀσθενεστέρων γεωργῶν, ἀλλ' οὔτε εἰς τὸν ἡγεμόνα, ὁ ὅποιος ἤθελε τὴν νέαν νομοθεσίαν τοῦ περισσώτερον ἀνεξάρτητον τοῦ βυζαντινοῦ παρελθόντος καὶ περισσώτερον φιλελευθέραν. Παρέμεινεν οὕτω τελικῶς τὸ προσχέδιον τοῦ Φωτεινοπούλου τοῦ ἔτους 1777 ἀπλοῦν προσχέδιον, χωρὶς νὰ δυνήθῃ νὰ καταστῇ νομοθετικὸν κείμενον τοῦ

18. Συναφῶς βλ. τὸ «Παράρτιμα» εἰς *Ἰδεῶν Τουρνοβλῆ*, Ἱστορία τῆς Βλαχίας Πολιτικὴ καὶ Γεωγραφικὴ ἀπὸ τῆς ἀρχαιοτάτης αὐτῆς καταστάσεως ἕως τοῦ 1774 ἔτους (Βιέννη, ἔκδ. Γ. Βενδότη, 1806) σσ. 1 - 34 (μετὰ τὴν σ. 368). Περὶ τοῦ «Παραρτήματος» αὐτοῦ βλ. ἤδη Π. Ζέπου, Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου, Νομικὸν Πρόχειρον κλπ. (1959) σ. 22 σημ. 1 (αὐτόθι, σσ. 21 ἐπ. γενικώτερον περὶ τῶν τοπικῶν ρουμανικῶν «συνηθειῶν», βλ. καὶ ἀνατύπ. κατωτέρω σελ. XLVI σημ. 4). Πρβλ. καὶ Val. Al. Georgescu, Protimisul în Manuale de Legi din 1765, 1766 și 1777 ale lui Mihail Fotino κλπ., ἐν «Studii și Materiale de Istorie Medie», 4 (1962) σσ. 281 - 333, ἐπίσης L'oeuvre juridique de Michel Fotino et la version roumaine du IVe livre de droit coutumier de son «Manuel des lois» (1777), «Revue des Études Sud - Est Européennes», 5 (1967) σσ. 119 - 166. Ἐν γένει βλ. καὶ P. Zepos, Quelques remarques sur le droit de famille des Codes Phanariotes, εἰς «Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines» (Bucarest, 1971), ἔκδ. Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, 1975, II, σσ. 655 ἐπ., νῦν δὲ καὶ Val. Al. Georgescu, Les survivances du droit romano-byzantin dans la coutume roumaine (XIVe - XIXe siècles), «Revue Roumaine d'Histoire», 19 (1980), σσ. 277 - 300 (ιδίως σ. 289). Διὰ τὸ ρουμανικὸν ἐθιμικὸν δίκαιον βλ. ἤδη καὶ N. Jorga, Brève histoire du droit coutumier roumain, εἰς «Anciens documents de droit roumain», I (Paris-Bucarest, 1930) σσ. 1 - 54. Διὰ τὸ ἐλληνικὸν ἐθιμικὸν δίκαιον βλ. P. Zepos, Survivances byzantines dans le droit des coutumes, «Balkan Studies», 21 (1980) σσ. 5 - 19, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Ἐν γένει περὶ τῆς σημασίας τῶν ἐθίμων εἰς τὴν Βυζαντινὴν Ἀνατολήν βλ. μεταξύ ἄλλων J. Gaudemet, La coutume au Bas - Empire, rôle pratique et notion théorique, «Labeo», 2 (1956) σσ. 147 - 159, νῦν «Études de droit romain», I (Univ. Camarino, 1979) σσ. 65 - 79.

ἡγεμόνος. Καίτοι ὅμως ἀπλοῦν προσχέδιον, τὸ κείμενον τοῦ ἔτους 1777 ἤσκησεν ἐν τούτοις οὐσιώδη ἐπιρροὴν κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ Συνταγματίου Νομικοῦ τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη τοῦ ἔτους 1780, ὅπου αἱ μὲν τοπικαὶ συνήθειαι ἔχουν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, αἱ δὲ διατάξεις περὶ τῶν γεωργῶν ἠκολούθησαν κατὰ βάσιν τὸ προσχέδιον τοῦ Φωτεινοπούλου μέ τινας ὅμως ἐπιεικεστέρας διὰ τοὺς γεωργοὺς συμπληρώσεις. Οὕτω, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ V. A. Georgescu, τὸ προσχέδιον τοῦ Φωτεινοπούλου τοῦ ἔτους 1777 κατ' οὐσίαν ἐνεσωματώθη εἰς τὸ Συνταγμάτιον Νομικὸν τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη τοῦ ἔτους 1780. Καὶ κατὰ τὸν τρόπον αὐτόν, τὸ ἔργον τοῦ Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου ὑπὸ τὴν τελικὴν του μορφήν (χειρόγραφος κώδιξ ὑπ' ἀριθ. 1195 τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, ἔτους 1777) συνεδυσάσθη πρὸς τὴν νομοθεσίαν τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη τοῦ ἔτους 1780.

Μὲ τὴν θεωρίαν του αὐτὴν, ὁ V. A. Georgescu ἔφερεν εἰς συνάρτησιν τὰ κείμενα τῶν σημαντικωτάτων ἔργων τοῦ Φωτεινοπούλου καὶ τοῦ Ὑψηλάντη, τὰ ὅποια ἄλλως παρίσταντο ὡς ἀσύνδετα μεταξὺ των εἰς τὴν ζωηροτάτην κωδικοποιητικὴν ἐργασίαν, ἥτις ἀπὸ τοῦ 17^{ου} αἰῶνος ἐσημειώθη εἰς τὰς παραδουναβίους χώρας καὶ ἰδίως εἰς τὴν Βλαχίαν ὑπὸ τὴν ἡγεμονίαν τῶν φαναριωτῶν. Ὅπως δ' ἐσημείωσα ἤδη εἰς τὴν ἀνακοίνωσίν μου εἰς τὴν Ἀκαδημίαν τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸ ἔτος 1972, ἡ παρισταμένη ὡς στρεφὺς θεμελιωμένη θεωρία αὕτη θὰ καταλήξῃ βεβαιότης, ὅταν συντελεσθῇ ἡ ἐκδόσις καὶ τοῦ χειρογράφου κώδικος ὑπ' ἀριθ. 1195 τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας τοῦ ἔτους 1777. Ἐν τῷ μεταξύ ὅμως τὸ ὅλον θέμα φωτίζεται, ὡς φρονοῦμεν, ἐναργέστερον μὲ τὰς ὁδεῖας παρατηρήσεις τῆς Em. Popescu-Mihut, ἡ ὅποια, εἰς πρόσφατον μελέτην της, ἐπεσήμανε τὴν ὑπὸ τοῦ Διονυσίου Φωτεινοῦ εἰς τὴν «Ἱστορίαν τῆς πάλαι Δακίας» (Βιέννη, τόμ. 3, 1819) δημοσίευσιν κειμένου, ἀποδιδόμενου μὲν ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸν ἡγεμόνα Ἀλέξανδρον Ὑψηλάντην, πράγματι ὅμως ἐπαναλαμβάνοντος διατάξεις τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου¹⁹).

4. Ἐπανελάβον, ἀμέσως ἀνωτέρω, σχεδὸν αὐτολεξί, ὅσα ἀνεκοίνωσα εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν ἤδη κατὰ τὸ ἔτος 1972 ἐν σχέσει μὲ τὴν θεωρίαν τοῦ V. A. Georgescu, μὲ τὴν πρόθεσιν νὰ δείξω τὴν ἐντύπωσιν τὴν ὁποίαν ἐσχημάτισα ἑκτοτε περὶ τῆς ἐπιτυχοῦς αὐτῆς θεωρίας. Βεβαίως, σήμερον, καὶ δὴ εἰς τὸν τόμον αὐτόν, ὁ ἀναγνώστης δύναται εὐχερῶς καὶ πολὺ λεπτομερέστερον νὰ λάβῃ γνῶσιν τῆς θεωρίας ταύτης, συμφώνως πρὸς τὴν ὁπίαν μέχρι τοῦ ἔτους

19. Πρόκειται περὶ τοῦ «Περὶ ἀρχόντων» κειμένου τοῦ Διονυσίου Φωτεινοῦ («Ἱστορία τῆς πάλαι Δακίας», τόμ. 3, Βιέννη, 1819, σσ. 413 ἐπ.), τὸ ὅποιον ὁ συγγραφεὺς οὗτος (διάφορος τοῦ Θεοδώρου Φωτεινοῦ, περὶ οὗ βλ. ἀνωτ. σημ. 12) ἀποδίδει εἰς τὸν Ἀλέξανδρον Ὑψηλάντην, ἐνῶ πρόκειται κατὰ βάσιν περὶ ἀντιγραφῆς ἀντιστοίχου κειμένου τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου, ὡς ἀπέδειξεν ἡ Em. Popescu - Mihut, *Encore une preuve de la diffusion du Manuel de Lois rédigé par Michel Photeinopoulos en 1766*, ἐν «Revue des Études Sud - Est. Européennes», 19 (1981) σσ. 379 - 390, ἐνθα καὶ πλουσία βιβλιογραφία (συναφῆς καὶ πρὸς τὸν Διονύσιον Φωτεινὸν κ.ά.).

1777 ὑπῆρξαν κατὰ βάσιν τρία κείμενα τοῦ Νομικοῦ Προχείρου, ὡς τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τὰ σωζόμενα εἰς Ρουμανίαν ἑλληνικὰ χειρόγραφα, ἐνῶ τὸ παρισινὸν χειρόγραφον ὑπ' ἀριθ. 1323 παριστᾷ τὸ βασικὸν κείμενον τὸ ὁποῖον συνέταξεν ὁ Φωτεινόπουλος διὰ νὰ προετοιμάσῃ τὰ παραλλάσσοντα κείμενα τῆς συλλογῆς του.

Δὲν ἐπιθυμῶ οὔτε εἶναι σκοπός μου νὰ ἐπαναλάβω ἐνταῦθα, ὅσα ὁ ἀναγνώστης δύναται νὰ πληροφορηθῇ μὲ κάθε λεπτομέρειαν εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν Εἰσαγωγὴν τοῦ V. A. Georgescu περὶ τῆς θεωρίας του καὶ τῆς ἀλληλουχίας τῶν σωζομένων χειρογράφων κωδίκων τοῦ Νομικοῦ Προχείρου. Ὁ V. A. Georgescu, μὲ πλήρη τὸν ἀναγκαῖον ὀπλισμὸν εἰς πηγὰς καὶ βιβλιογραφίαν, ἐκθέτει μὲ σαφήνειαν καὶ ἄνεσιν τ' ἀφορῶντα εἰς τὸ ἀκριβὲς ὄνομα, εἰς τὸν βίον, εἰς τὰ ἀξιώματα καὶ εἰς τὰ ἔργα τοῦ Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου, ἐπίσης τὰ προβλήματα τὰ συναφῇ πρὸς τὰ ὑπ' αὐτοῦ συνταχθέντα κείμενα τοῦ Νομικοῦ Προχείρου, τ' ἀφορῶντα εἰς τὴν διαπίστωσιν τῆς σχέσεως τῶν σωζομένων χειρογράφων πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὸν εἰς τὸν τόμον τοῦτον ἐκδιδόμενον παρισινὸν κώδικα ὑπ' ἀριθ. 1323.

Τοιαύτη ἐπανάληψις τοῦ περιεχομένου τῆς ἀκολουθοῦσης Εἰσαγωγῆς τοῦ V. A. Georgescu θὰ ἦτο καὶ περιττὴ καὶ ἀδικοιολόγητος.

Ἐνταῦθα ὁμως, χρέος μου εἶναι, ὡς φρονῶ, νὰ ὑπενθυμίσω ὅσα ἤδη ἀπὸ τοῦ 1959 ἔγραφον εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν μου εἰς τὴν πρώτην ἐκείνην ἔκδοσιν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου ἐν σχέσει πρὸς τὰς πηγὰς καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς συλλογῆς αὐτῆς.

Ὅπως οὕτως ἔκτοτε ἐσημαίωσα²⁰), βέβαιον εἶναι, ὅτι ὁ Φωτεινόπουλος ἐχρησιμοποίησεν ἀπ' εὐθείας κυρίως μὲν τὰ Βασιλικά, ἀλλ' ἐπίσης καὶ ἄλλας βυζαντινὰς ἢ μεταβυζαντινὰς συλλογὰς ἢ κείμενα, οἷον τὸ Σύνταγμα τοῦ Ματθαίου Βλαστάρη καὶ τὴν Ἑξάβιβλον τοῦ Ἀρμενοπούλου, τὰς Νεαράς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, τὰς κανονικὰς διατάξεις καὶ τὰς ἐρμηνείας αὐτῶν, ἔτι δὲ καὶ τὴν νομολογίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ὡς καὶ τὴν ἐρμηνείαν κανονικῶν διατάξεων ὑπὸ μεταβυζαντινῶν τινῶν ἐρμηνευτῶν.

Ὡς πρὸς τὰ Βασιλικά, ἡ γνώμη τὴν ὁποίαν διετύπωσα εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν μου τοῦ ἔτους 1959, ὅτι δηλαδή ἡ μεγάλη αὕτη βυζαντινὴ συλλογὴ τοῦ θ' αἰῶνος ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ Φωτεινοπούλου κατὰ τὴν εἰς τὴν ἐποχὴν του εὐρέως εἰς τὰς παραδουναβίους χώρας κυκλοφοροῦσαν ἔκδοσιν τοῦ C. A. Fabrotus (τόμοι 1-7, Παρίσιοι, 1647), ἐνισχύεται ἤδη καὶ ἀποδεικνύεται κατὰ τρόπον ἀναμφισβήτητον ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ εἰς τὸν παρόντα τόμον ἐκδιδόμενου παρισινοῦ χειρογράφου κώδικος. Αἱ εἰς τὸν χειρόγραφον κώδικα τοῦτον ἀπαντῶμεναι παραπομπαί, ἡ διατύπωσις τόσον τῶν διατάξεων ὅσον καὶ τῶν Σχολίων τῶν Βασιλικῶν, αἱ παρανοήσεις ἢ παρερμηνεῖαι, ἀλλὰ καὶ ἄλλα πολλὰ ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα, σημειούμενα ἐκάστοτε εἰς τὸ συνοδεῦον τὸ ἐκδιδόμενον κεί-

20. Βλ. Π. Ζέπου, Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου Νομικὸν Πρόχειρον κλπ. (1959), σσ. 17 ἐπ. καὶ τὴν αὐτόθι σημειουμένην βιβλιογραφίαν (ἀνατύπ. κατωτ. σσ. XLI ἐπ.).

μενον ἡμέτερον υπόμνημα, καθιστοῦν νῦν ἀναμφισβήτητον, ὅτι ὁ Φωτεινόπουλος συνέταξε τὴν συλλογὴν του, χρησιμοποιήσας τὸ κείμενον τῶν Βασιλικῶν ἀπ' εὐθείας ἐκ τῆς ἐκδόσεως τοῦ C. A. Fabrotus. Ἦτο δὲ τοῦτο ἀναπόφευκτον, διότι, ὡς ἐσημειώθη ἀνωτέρω, εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Φωτεινοπούλου τὰ Βασιλικά ἐκυκλοφόρουν εὐρέως εἰς τὴν Βλαχίαν, ὡς ἄλλως τε καὶ εἰς τὴν Μολδαβίαν, ὑπὸ τὴν τότε νεωτέραν ἐκδοσιν τοῦ C. A. Fabrotus⁽²¹⁾.

Ὡς πρὸς τὰς λοιπὰς βυζαντινὰς ἢ μεταβυζαντινὰς πηγὰς, δύναμαι νὰ ἐπαναλάβω καὶ σήμερον, ὅτι ὁ Φωτεινόπουλος ἐχρησιμοποίησε καὶ ἄλλας βυζαντινὰς ἢ μεταβυζαντινὰς πηγὰς, προσιτὰς εἰς τὸν Φωτεινόπουλον, ὡς ἔγραφον ἤδη κατὰ τὸ ἔτος 1959⁽²²⁾. Εἰς ὅσα δὲ τότε ἔγραφον δύνανται σήμερον νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ V. A. Georgescu ἐκτενῶς ἐκτιθέμενα εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν Εἰσαγωγὴν του, τὰ ὅποια, ὡς εἶναι αὐτονόητον, εἶναι ἄσκοπον νὰ ἐπαναλάβω ἐνταῦθα.

Πράγματι, ὁ V. A. Georgescu ἐκθέτει λεπτομερῶς εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν Εἰσαγωγὴν του τ' ἀφορῶντα εἰς τὴν ἀνεύρεσιν καὶ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ παρισινοῦ χειρογράφου κώδικος, τ' ἀφορῶντα εἰς τὰς πηγὰς τὰς ὁποίας ἐχρησιμοποίησεν ὁ Φωτεινόπουλος, ὡς καὶ εἰς τὰ συναφῆ πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ χειρογράφου τούτου κώδικος προβλήματα. Ταῦτα δὲ πάντα συμπληρῶνουν ὅσα ἔγραφον ἤδη κατὰ τὸ ἔτος 1959. Καὶ ὁ ἀναγνώστης καὶ μελετητὴς τῆς εἰς τὸν παρόντα τόμον νέας ἐκδόσεως εὐχερῶς δύναται νὰ κατατοπισθῇ ἐπὶ τῶν ἀνακυπτόντων προβλημάτων καὶ τῶν προτεινομένων λύσεων.

Ἐκ τῶν προβλημάτων αὐτῶν καίριον εἶναι τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν χρονολόγησιν καὶ τὴν σημασίαν τοῦ παρισινοῦ κώδικος ὑπ' ἀριθ. 1323, ὡς καὶ εἰς τὴν σχέσιν αὐτοῦ πρὸς τὰ λοιπὰ σωζόμενα χειρόγραφα τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Φωτεινοπούλου. Ἐπὶ τοῦ προβλήματος δ' αὐτοῦ δύναμαι νὰ δεχθῶ ἀνεπιφυλάκτως τὴν γνώμην τοῦ V. A. Georgescu, ἐκτεθεῖσαν ἤδη ἀπὸ τοῦ 1970 καὶ ἐπαναλαμβανομένην εἰς τὴν κατωτέρω δημοσιευομένην Εἰσαγωγὴν του, ὅτι δηλαδή ὁ παρισινὸς χειρόγραφος κώδιξ συνετάχθη ὑπὸ τοῦ Φωτεινοπούλου συγχρόνως ἢ ἀμέσως μετὰ τὴν κατὰ τὸ ἔτος 1765 σύνταξιν τοῦ πρώτου ἐκ τῆς σειρᾶς τῶν σωζομένων κειμένων, ἐπλουτίσθη δ' ἐν συνεχείᾳ μὲ πολλὰς προσθήκας, εἰλημμένας ἐκ τοῦ κειμένου τῶν Βασιλικῶν καὶ ἐχρησίμευσεν ὡς θεμέλιον τῆς συντακτικῆς ἐργασίας, ἐκ τῆς ὁποίας προῆλθον τὰ μεταγενέστερα κείμενα, τῶν ἐτῶν 1766 καὶ 1777. Οὕτως ὁ παρισινὸς χειρόγραφος κώδιξ, ἐμπλουτισμένος ὡς εἶναι, μὲ πολλὰς προσθήκας ἐμφανεῖς εἰς τὸ κείμενόν του, ὑπῆρξε τὸ βασικὸν κείμενον εἰς τὸ ὅποιον ὁ Φωτεινόπουλος συνεκέντρωσε τὸ κατὰ τὴν κρίσιν του ἀπαραίτητον ὕλικόν ἐκ τῶν Βασιλικῶν καὶ τῶν ἄλλων βυζαντινῶν πηγῶν, τὸ ὅποιον κατῴρθωσε νὰ δαμάσῃ καὶ νὰ προσφέρῃ μέχρι τοῦ 1777 εἰς τὰς σωζο-

21. Βλ. προηγουμένην σημείωσιν, ὡς καὶ τὰς σημειώσεις εἰς τὸ ἡμέτερον υπόμνημα εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν ἐκδοσιν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου εἰς τὸν παρόντα τόμον.

22. Βλ. ἡμετέραν ἐκδοσιν τοῦ ἔτους 1959, σσ. 19 ἐπ., καὶ τὰς αὐτόθι σημειουμένας πολλὰς παραπομπὰς (ἀνατύν., κατωτ. σσ. XLIV ἐπ.).

μένας παραλλαγὰς τοῦ Νομικοῦ Προχείρου του. Ὁ παρισινὸς χειρόγραφος κώδιξ εἶναι κείμενον σημαντικώτατον διὰ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ τρόπου ἐργασίας καὶ τῆς μεθόδου τὴν ὁποίαν ἠκολούθησεν ὁ Φωτεινόπουλος κατὰ τὴν σύνταξιν τῶν κειμένων του ἀπὸ τοῦ 1765 μέχρι τοῦ 1777. Καὶ ἡ σημειωθείσα ἐξέλιξις εἰς τὴν συντακτικὴν ἐργασίαν τοῦ Φωτεινοπούλου εἶναι ἐξόχως σημαντικὴ, πλὴν ἄλλων καὶ διὰ τὴν βαθμιαίαν στροφὴν τοῦ Φωτεινοπούλου ἀπὸ τοῦ ἀκράτου βυζαντινισμοῦ τοῦ πρὸς τὴν νόθευσιν τοῦ βυζαντινισμοῦ αὐτοῦ μὲ τὴν παρεμβολὴν καὶ τὴν προσθήκην τῶν ἐγχωρίων βλαχικῶν «τοπικῶν συνηθειῶν», ὅπως αὗται διατυποῦνται εἰς τὸ ἀνέκδοτον εἰσέτι ἐλληνικὸν χειρόγραφον ὑπ' ἀριθ. 1195 τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, τὸ φέρον ὡς χρονολογίαν συντάξεώς του τὸ ἔτος 1777⁽²³⁾.

Δὲν δύναμαι νὰ ἐκταθῶ περισσότερον ἐνταῦθα ἐπὶ τῶν θεμάτων αὐτῶν. Ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐσημείωσα, ὁ μελετητὴς τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Φωτεινοπούλου καὶ τῶν διαφόρων φάσεων τῆς συντάξεως αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1765 μέχρι τοῦ ἔτους 1777, δύναται νὰ κατατοπισθῇ πλήρως, ἐὰν ἀναγνώσῃ ὅσα ἐδημοσίευσεν εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν μου τοῦ 1959 καὶ εἰς τὴν ἀνακοίνωσίν μου εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν τοῦ 1972⁽²⁴⁾. Εἰδικώτερον δὲ καὶ ὅσα ἐδημοσίευσεν ὁ V. A. Georgescu ἀπὸ τοῦ 1970 καὶ ἐπαναλαμβάνει κατωτέρω εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν Εἰσαγωγὴν του, ὅπου ἀποσαφηνίζεται ἡ σημασία τοῦ παρισινοῦ χειρογράφου κώδικος, ἐπίσης δὲ καὶ αἱ πηγαὶ καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ ἰδιαζόντως σημαντικοῦ αὐτοῦ κειμένου.

Ἐν γένει οὕτω, τὸ Νομικὸν Πρόχειρον τοῦ Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου, ἐπανειλημμένως ἐπεξεργασθὲν ὑπὸ τοῦ συντάκτου του καὶ ἐπανειλημμένως ἀνασυνταχθὲν, διήνυσεν τὸν δρόμον του εἰς ἐποχὴν μεγάλων νομοθετικῶν καὶ κοινωνικῶν ἀνακατατάξεων εἰς τὴν Βλαχίαν. Καὶ ὁ εἰς τὸν τόμον αὐτὸν ἐκδιδόμενος παρισινὸς κώδιξ κατέχει σημαίνουσαν θέσιν εἰς τὴν σημειωθείσαν διαδρομὴν αὐτὴν.

5. Εἶναι οὕτω βέβαιον, ὅτι τὸ Νομικὸν Πρόχειρον, συνταχθὲν καὶ ἀνασυνταχθὲν ἀπὸ τοῦ 1765 μέχρι τοῦ 1777, ἀνήκει εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς μεγάλης πνευματικῆς ἀναγεννήσεως καὶ τῆς ἐντόνου νομοθετικῆς ἀναρρυθμίσεως, ἡ ὁποία ἐσημειώθη τότε εἰς τὴν Βλαχίαν. Ὁ Μιχαὴλ Φωτεινόπουλος εἰργάσθη εἰς τὸ Βουκουρέστιον κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἀναζωπυρήσεως τῆς παιδείας, ἀναζωπυρήσεως, εἰς τὴν ὁποίαν διεκρίθησαν πολλὰ καὶ διάσημα ὀνόματα τῆς φαναριωτικῆς περιόδου. Εἰργάσθη δ' ἐκεῖ ὡς νομομαθής, εἰς περίοδον, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ἰσχυρὰ βυζαντινὴ παράδοσις διεσταυροῦτο καὶ συνεβάδιζε μετὰ τοῦ φιλελευθέρου πνεύματος, τὸ ὁποῖον εἶχε διαχυθῇ μὲ τὴν εἰσβολὴν τῶν ἰδεῶν τῶν χρόνων τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Ἡ ἱστορία τῶν προσχεδίων τοῦ Νομικοῦ Προχείρου, τὰ ὁποῖα ὁ Μ. Φωτεινόπουλος συνέταξε μέχρι τοῦ 1777, εἶναι ἐξόχως χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν δια-

23. Περὶ τῶν «τοπικῶν συνηθειῶν» αὐτῶν βλ. ἀνωτέρω σημ. 18.

24. Πρβλ. ἀνωτέρω σημ. 16.

σταύρωσιν αὐτὴν τοῦ ἐκ παραδόσεως βυζαντινίζοντος πνεύματος μετὰ τῶν φιλελευθέρων ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ, Καὶ εἰς τὴν ἱστορίαν αὐτὴν, ὁ εἰς τὸν τόμον τοῦτον ἐκδιδόμενος παρισινὸς χειρόγραφος κῶδιξ κατέχει θέσιν σημαίνουσαν, ὡς ἀποδίδων κατ' ἐξοχὴν τὸ βυζαντινίζον πνεῦμα ὑπὸ τοῦ ὁποίου ἐκ καταβολῆς κατείχετο ὁ Φωτεινόπουλος.

Πράγματι, ὁ Μιχαὴλ Φωτεινόπουλος εἶχε γεννηθῇ εἰς Χίον καὶ τὴν παιδείαν του εἶχεν ἀποκτήσει εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, εἰς τὴν Μεγάλην τοῦ Γένους Σχολήν. Ἐκεῖ, εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, εἶχε διαποτισθῇ εἰς τὸ βυζαντινίζον πνεῦμα, εἰς τὸ πνεῦμα αὐτό, τὸ ὁποῖον ἤκμαζεν ἀκόμη τότε, πολλοὺς αἰῶνας μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ὅταν αἱ ἀναμνήσεις τοῦ ἐνδόξου βυζαντινοῦ παρελθόντος δὲν ἦσαν ἀπλῶς θρύλος, ἀλλ' ἦσαν πάντοτε ζωνταναὶ καὶ ἀκμαῖαι, ἰδίως εἰς τὸν κόσμον τοῦ δικαίου, ὅπου τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, χάρις εἰς τὴν ἀνοχὴν τοῦ ὀθωμανοῦ κατακτητοῦ καὶ τὰ ὑπ' αὐτοῦ παραχωρηθέντα προνόμια, ἦτο ἀκόμη ἰσχύουσα πραγματικότης.

Ἐμποτισμένος ὅπως ἦτο εἰς τὸ βυζαντινίζον αὐτὸ πνεῦμα καὶ φωτιζόμενος ἀπὸ τὴν λάμψιν τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, αὐτὸ τὸ πνεῦμα καὶ αὐτὸ τὸ δίκαιον ἐστοχάσθη νὰ ἐπεξεργασθῇ καὶ ὅταν ἐγκατεστάθῃ εἰς τὸ Βουκουρέστιον. Ἑλλὴν τὴν καταγωγὴν καὶ τὴν γλῶσσαν, ἦτο κατ' ἀνάγκην θαυμαστὴς τῶν εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἀποκειμένων βυζαντινῶν κειμένων. Καὶ δὲν εἶναι παράδοξον, ὅτι ὅλα τὰ προσχέδια ἢ σχέδια ἢ κείμενα τὰ ὅποια ἔγραψεν εἰς τὸ Βουκουρέστιον, τὰ ἔγραψεν εἰς γλῶσσαν ἑλληνικὴν.

Ὁ Μιχαὴλ Φωτεινόπουλος, Χῖος, ἦτο καὶ κατὰ τὴν παιδείαν καὶ κατὰ τὴν ψυχὴν βυζαντινός. Καὶ πᾶν ὅ,τι ἔγραψε, τὸ ἔγραψεν Ἐμποτισμένος εἰς τὸ βυζαντινίζον αὐτὸ πνεῦμα.

Ἐν τούτοις, ἡ ἔλευσίς του εἰς τὴν Βλαχίαν τὸν ἔφερεν εἰς ἄλλο κλίμα καὶ εἰς ἄλλο περιβάλλον. Εἰς τὸ Βουκουρέστιον οἱ φαναριῶται ἡγεμόνες, ἄλλοτε ἀγαθοὶ καὶ ρηξικέλευθοι, ἄλλοτε δ' ἀπολυταρχικοὶ καὶ ἴσως ἐνίστε τυραννικοί, προσεπάθουν ν' ἀναβιώσουν τὴν παλαιὰν δόξαν τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, συγχρόνως ὅμως εἶχον ν' ἀντιμετωπίσουν τόσον τῶν βογιάρων τὴν φεουδαρχικὴν νοοτροπίαν ὅσον καὶ τοῦ λαοῦ τὰς μεταρρυθμιστικὰς ἐπιδιώξεις. Εἰς τὸ Βουκουρέστιον καὶ τὴν Βλαχίαν, ὅπως ἄλλως τε καὶ εἰς τὴν Μολδαβίαν, ὑπέβροσκον ποικίλαι ἀντιθέσεις, ὁδηγοῦσαι εἰς κοινωνικὰς ἀναμετρήσεις. Καὶ ἐν μέσῳ τῶν ἀναμετρήσεων αὐτῶν αἱ διάχυτοι ἰδέαι τοῦ Διαφωτισμοῦ συχνάκις ἐπέβαλλον λύσεις ἐπιεικεστέρας καὶ φιλελευθερωτέρας⁽²⁵⁾.

25. Διὰ τὰς κοινωνικὰς αὐτὰς ἀναμετρήσεις καὶ διὰ τὴν κοινωνικὴν πολιτικὴν τῶν φαναριωτῶν ἡγεμόνων βλ. *P. Zepos*, *La politique sociale des princes phanariotes*, «Balkan Studies», 11 (1970), σσ. 81 ἐπ. 87 ἐπ. Διὰ τὸν Διαφωτισμὸν εἰς τὰς ρουμανικὰς χώρας βλ. λ.χ. *G. P. Henderson*, ἐνθ' ἀνωτ. (σημ. 7), ὅπου καὶ βιβλιογραφία, ἐξ ἧς ἰδίως τὰς μελέτας τοῦ *Κ. Θ. Δημαρᾶ*, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς* (Ἀθήναι, 1977) καὶ ἄλλας παλαιότερας. Βλ. ἤδη καὶ *N. Jorga*, *Le despotisme éclairé dans les pays roumains*, εἰς «Bulletin of the International Committee of Historical Sciences», 2 (Zürich, 1937). Ὡς πρὸς τὴν ἀναβίωσιν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδέας βλ. *Val, Al, Georgescu*, *L'idée impériale romanobyzantine et la structuration du pouvoir*

Ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην, κατ' ἐξοχὴν χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ θέσις τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου ἔναντι τοῦ μεγάλου κοινωνικοῦ προβλήματος τῶν σχέσεων γαιοκτημόνων καὶ γεωργῶν, ὡς καὶ ἡ προϊοῦσα συμβολὴ του κατὰ τὴν διαδρομὴν τῆς συντάξεως τοῦ κειμένου τοῦ Νομικοῦ Προχείρου του. Ἡ θέσις δὲ καὶ ἡ συμβολὴ αὐτὴ τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου παρίσταται ἤδη περισσότερο διαυγὴς μετὰ τὴν δημοσίευσιν τῶν μελετῶν τοῦ V. A. Georgescu, ὡς αὗται νῦν ἀποκρυσταλλοῦνται εἰς τὴν κατωτέρω δημοσιευομένην Εἰσαγωγὴν του.

Ὡς ἤδη καὶ ἀνωτέρω ἐσημείωσα, τὰ κείμενα τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τῶν ἐτῶν 1765 καὶ 1766, κατ' ἐξοχὴν δὲ καὶ ὁ παρισινὸς κῶδιξ ὑπ' ἀριθ. 1323, ἀποπνέουν τὸ ἔντονον βυζαντινίζον πνεῦμα τοῦ Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου, τὸ ὁποῖον μόνον βραδύτερον, εἰς τὸ κείμενον τοῦ ἔτους 1777 (ἐλληνικὸν χειρόγραφον ὑπ' ἀριθ. 1195 τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας), ἐμπλουτίζεται καὶ μὲ ἰδιαίτερον τμῆμα ἀφορῶν εἰς τὰς βλαχικὰς «τοπικὰς συνηθείας». Ὁ ἐμπλουτισμὸς αὐτὸς ὑπῆρξε, φαίνεται, ἀποτέλεσμα τῆς πιέσεως ἡ ὁποία ἡσκήθη εἰς τὸν Φωτεινόπουλον ὑπὸ τὴν ἀξίωσιν πρὸς ἀποχρωματισμὸν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου ἀπὸ τὸ βυζαντινίζον πνεῦμα του, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὴν δύναμιν τοῦ περιβάλλοντος καὶ τοῦ κλίματος τοῦ Βουκουρεστίου, ὡς καὶ τῶν ἐπιδιώξεων τοῦ φωτισμένου ἡγεμόνος Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη. Ὁ V. A. Georgescu θεωρεῖ τὴν τελευταίαν ταύτην μορφήν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ ἔτους 1777 ὡς τὸ προσχέδιον τῆς τότε σχεδιαζομένης νέας νομοθεσίας τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη, ἡ θεωρία δ' αὕτη εἶναι καὶ πιστευτὴ καὶ γοητευτικὴ, ὅπως πιστευτὴ καὶ γοητευτικὴ εἶναι καὶ ἡ θεωρία του, ὅτι τὸ προσχέδιον αὐτὸ τελικῶς δὲν ἐγίνε δεκτὸν ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος, ὁ ὁποῖος ἀντὶ τοῦ βυζαντινίζοντος αὐτοῦ κειμένου, ἔστω καὶ συμπληρωμένου μὲ τὰς «τοπικὰς συνηθείας», προέκρινε τὴν νομοθέτησιν τῶν διατάξεων τοῦ Συνταγματίου Νομικοῦ τοῦ 1780, ὅπου περιελήφθησαν διατάξεις συχνάκις ἐπιεικέστεραι διὰ τοὺς γεωργοὺς καὶ δεσμευτικώτεραι διὰ τοὺς γαιοκτήμονας βογιάρους.

Ἡ θεωρία αὕτη, γοητευτικὴ ὅσον καὶ πιστευτὴ, ἐξηγεῖ πλήρως τὴν μεταβολὴν τῶν κειμένων τοῦ Φωτεινοπούλου ἀπὸ τοῦ 1765 μέχρι τοῦ 1777, συνδέει δὲ τὸ ἔργον τοῦ Φωτεινοπούλου πρὸς τὴν νομοθεσίαν τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη τοῦ 1780, τὴν ἐπιεικεστέραν διὰ τοὺς γεωργοὺς καὶ δεσμευτικωτέραν διὰ τοὺς βογιάρους νομοθεσίαν ταύτην. Τὸ βυζαντινίζον δίκαιον τοῦ Φωτεινοπούλου τοῦ ἔτους 1777 ἦτο φιλελευθερώτερον τοῦ σκληροῦ φεουδαρχικοῦ

princier en Valachie de 1765 à 1818, εἰς «Ξένιον πρὸς τιμὴν Παν. Ἰ. Ζέπου» (Athen, Freiburg i. Br., Köln, 1973) σσ. 455 - 471, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Διὰ τὰς συναφεῖς βυζαντινὰς ἀντιλήψεις βλ. O. Treitinger, Die oströmische Kaiser-und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell (3η ἐκδ., Darmstadt, 1969), πρβλ. δὲ καὶ H. Ahrweiler, L'idéologie politique de l'Empire Byzantin (Paris, 1975), ὡς καὶ Δ. Ζακυθινόν, Βυζάντιον, Κρατος καὶ Κοινωνία, Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις (Ἀθῆναι, 1951), N. Svoronos, Société et organisation intérieure dans l'Empire Byzantin au XIe siècle, Les principaux problèmes (Oxford, 1966), H. Hunger, Prooimion, Elemente der byzantinischen Kaiseridee in der Arengen de. Urkunden (Wien, Graz, Köln, 1964), παρ' οἷς πᾶσι καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

δικαίου τῶν βογιάρων. Ἡ ἐπιεικὴς δὲ διὰ τοὺς γεωργοὺς νομοθεσία τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη τοῦ ἔτους 1780 εἶχεν ἐπηρεασθῇ ἀπὸ τὸ «προσχέδιον» τοῦ Φωτεινοπούλου τοῦ ἔτους 1777. Οὕτως, ἡ μὲν κοινωνικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη ἐκορυφώθη εἰς τὰς διατάξεις τοῦ Συνταγματίου Νομικοῦ τοῦ 1780. Εἰς τὴν διαδρομὴν ὅμως πρὸς τὴν κορύφωσιν αὐτήν, ὁ Φωτεινόπουλος καὶ τὸ ἔργον του ὄντως ἀπετέλεσαν σημαίνοντα σταθμόν. Σημαίνοντα σταθμόν, ἰδίως ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι δεκαετίας τινας βραδύτερον τὸ πάντοτε ὀξὺ κοινωνικὸν πρόβλημα τῶν σχέσεων μεταξὺ γαιοκτημόνων καὶ γεωργῶν προσέλαβε ἄλλην μορφήν, ὅταν εἰς τὴν Βλαχίαν ὁ ἡγεμὼν Γεώργιος Καρατζᾶς ἀπέρριψε τὸ ἐλευθεριώτερον διὰ τοὺς γεωργοὺς προσχέδιον τοῦ Ἀθανασίου Χριστοπούλου καὶ εἰς τὸν Βλαχικὸν Κώδικα τοῦ 1818 διετύπωσε δίκαιον αὐστηρότερον, ἐξυπηρετοῦν περισσότερον τὰ συμφέροντα τῶν βογιάρων⁽²⁶⁾.

Ἡ ἱστορία τῶν σχέσεων μεταξὺ γαιοκτημόνων καὶ γεωργῶν ἐγνώρισεν οὕτως εἰς τὴν Βλαχίαν, ὅπως ἄλλως τε καὶ εἰς τὴν Μολδαβίαν, ταλαντεύσεις καὶ διακυμάνσεις. Εἰς τὰς ταλαντεύσεις δὲ καὶ τὰς διακυμάνσεις αὐτὰς δὲν ὑπῆρξεν ἀμέτοχον καὶ τὸ ἔργον τοῦ Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου, τοῦ βυζαντινίζοντος αὐτοῦ νομομαθοῦς τοῦ τελευταίου τρίτου τοῦ 17 αἰῶνος, ὁ ὁποῖος, καίτοι προσκεκολλημένος εἰς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, κατῴρθωσεν ἐν τούτοις νὰ ὑπερβῇ τὸν βυζαντινισμόν του καὶ ν' ἀποκτήσῃ ἐπαφὴν πρὸς τὰ σύγχρονά του κοινωνικά προβλήματα, ὅσα ἀνεξωπυρήθησαν εἰς τὴν ἐποχὴν του καὶ εἰς τὸ περιβάλλον του ὑπὸ τὴν πνοὴν τῶν νέων ἰδεῶν καὶ ὑπὸ τὰς πιέσεις τῶν ἀντιμαχομένων τάξεων⁽²⁷⁾.

Ἡ ἱστορία τῶν σχέσεων μεταξὺ γαιοκτημόνων καὶ γεωργῶν εἰς τὴν Βλαχίαν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Μολδαβίαν, ἔχει τὴν πηγὴν τῆς εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ὅταν τὰ εἰδικώτερα προβλήματα, τὰ σχετιζόμενα πρὸς τοὺς θεσμοὺς τῆς δουλείας καὶ τῆς δουλοπαροικίας καὶ τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς ὑπὸ ἐλευθέρων γεωργῶν, ἐχωνεύοντο εἰς τὸ γενικώτερον πρόβλημα τῆς ἀντιθέσεως καὶ τοῦ

26. Συναφῶς βλ. ἤδη Π. Ζέπον, Συνταγματικὸν Νομικὸν Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη κλπ. (1936), σ. 46 καὶ τὰς αὐτόθι παραπομπάς, ἰδίως εἰς C.C. Giurescu, Legiuirea lui Caragea, Un anteproject necunoscut, «Bulletinul Comisiei Istorice a României», 3 (Bucur.) σσ. 45 ἐπ. Βλ. καὶ Π. Ζέπον, ἀνακοίνωσιν εἰς «Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», 47 (1972) σσ. 34 ἐπ. Πρβλ. καὶ Val. Al. Georgescu καὶ Em. Popescu, Legislația Agrară κλπ. (1970), μὲ σημείωσιν ἐκτενοῦς βιβλιογραφίας.

27. Πρβλ. Val. Al. Georgescu - Em. Popescu, ἑ. ἀ., ὡς καὶ τὴν κατωτέρω δημοσιευομένην Εἰσαγωγὴν τοῦ V. A. Georgescu εἰς τὸν παρόντα τόμον. Σημειωτέον, ὅτι τὸ εἰς τοὺς γεωργοὺς ἀναφερόμενον τμῆμα τοῦ χειρογράφου κώδικος Paris. Suppl. Gr. 1323 ἔχει συμπληρωθῇ μὲ διατάξεις ὀλοκληρουσας τὸ καθεστῶς τῶν γεωργῶν, εἰλημμένας ἀπὸ τὴν Ἐξάβιβλον τοῦ Ἀρμενοπούλου. Πρβλ. συναφῶς πρὸς τὰς σχέσεις τῶν γεωργῶν καὶ τὰς παλαιότερας μελέτας τοῦ Val. Al. Georgescu, εἰς «Βυζαντινά», I (Θεσσαλονίκη, 1969) σσ. 83 - 134, ἐπίσης εἰς «Studi», 23 (Buc. 1970), σσ. 441 - 468, ἐπίσης εἰς «Nouvelles Études d'Histoire», 4 (Buc., 1970) σσ. 139 - 155, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Διὰ τὴν «Ρεφόρμαν» τοῦ Κ. Μαυροκορδάτου καὶ τὰς μεταγενεστεράς ἐξελίξεις βλ. καὶ S. Paracostea, εἰς «Symposium, L'Époque Phanariote» (Thessaloniki, 1970) σσ. 365 - 376.

μακραίωνος ἀγῶνος μεταξύ «δυνατῶν» καὶ «πενήτων». Προέκτασιν τῶν εἰδικωτέρων προβλημάτων καὶ τοῦ γενικωτέρου κοινωνικοῦ προβλήματος αὐτοῦ ἀπέτελεσαν καὶ ὅσα συνέβησαν καὶ ἀνεφάνησαν εἰς τὰς παραδουναβίους ἡγεμονίας. Εἰδικώτερον δὲ διὰ τὴν Βλαχίαν, τὰ ὑπὸ τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου σχεδιασθέντα καὶ εἰς τὸ Νομικὸν Πρόχειρον αὐτοῦ διατυπωθέντα συνιστοῦν σημαίνοντα κρίκον συνδέσεως τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος τῶν φαναριωτικῶν χρόνων πρὸς τὴν μακραίωνα διαδρομὴν τῶν συναφῶν προβλημάτων, τὰ ὅποια διεμορφώθησαν καὶ ἀντιμετωπίσθησαν κατὰ ποικίλους τρόπους ἀπὸ τῶν πρώτων βυζαντινῶν χρόνων μέχρι τοῦ τέλους τῆς βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας⁽²⁸⁾.

Τὸ Νομικὸν Πρόχειρον τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου εἶναι κείμενον σημαντικὸν καὶ διὰ τὴν ἀποσαφήνισιν καὶ τὴν ἱστορικὴν ἀνέλιξιν τοῦ μεγάλου κοινωνικοῦ προβλήματος τῶν σχέσεων μεταξύ γαιοκτημόνων καὶ γεωργῶν.

Ἀλλὰ τὸ Νομικὸν Πρόχειρον τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου εἶναι κείμενον σημαντικὸν καὶ διὰ τὴν ὅλην δομὴν του, τὴν ἀποπνέουσιν, εἰς χρόνους μεταβυζαντινοῦς, τὴν ἀκατάλυτον λάμψιν τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου. Ἡ γενικωτέρα δ' αὐτῇ σημασία του καθίσταται ἐναργής, πλὴν ἄλλων καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι τὸ Νομικὸν Πρόχειρον αὐτό, καίτοι οὐδέποτε περιβληθὲν νομοθετικὴν ἰσχύν, ἐν τούτοις ἐχρησιμοποιήθη ἐνώπιον τῶν βλαγικῶν δικαστηρίων ὡς πηγὴ τοῦ εἰς τὴν Βλαχίαν ἰσχύσαντος μεταβυζαντινοῦ δικαίου καὶ συχνότατα ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν ὑπὸ τῶν δικαστηρίων παραλλήλως πρὸς τὰς διατάξεις τῶν ἰσχυόντων νομοθετικῶν κειμένων, ὥς τοῦτο προκύπτει τόσον ἐκ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν σωζομένων χειρογράφων ὅσον καὶ ἐξ ἄλλων ἀποδεικτικῶν στοιχείων⁽²⁹⁾.

28. Πρβλ. ἤδη Π. Ζέπου, Συνταγμάτιον Νομικὸν Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη κλπ. (1936), σσ. 39 - 54, μὲ σημείωσιν βιβλιογραφίας (ἐφ' οὗ καὶ Ἰ. Σόντης, «Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου», 5 (1938), σσ. 70 ἐπ., ἰδίως σσ. 79 - 85). Νῦν βλ. καὶ P. Zepos, Servi e Paroeci nel diritto bizantino e postbizantino, «Accademia Nazionale dei Lincei, Rendiconti, Scienze morali (Roma, 1980) Serie VIII, vol. XXXV, fasc. 5 - 6, σσ. 419 - 435, ἐνθα καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

29. Τινὰ οὕτω τῶν σωζομένων χειρογράφων ἐξικνουῦνται ἔτι καὶ πέρα τοῦ ἔτους 1833. Βλ. συναφῶς ἤδη Π. Ζέπου, Μιχαήλ Φωτεινοπούλου Νομικὸν Πρόχειρον κλπ., 1959, σ. 12 σημ. 3, σ. 30 ὑπ' ἀριθ. 7 (ἀνατ. κατωτ. σ. XXXVI, σημ. 4, σ. LVI σημ. 5) καὶ τὰς αὐτόθι παραπομπὰς εἰς τὰς μελέτας τοῦ Κ. Ἰ. Δουβουνιώτου, εἰς «Θεολογίαν», 1 (1923) σσ. 327 ἐπ., ἰδίᾳ 332 σημ. 1 καὶ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, εἰς «Ἐκκλησιαστικὸν Φάρον», 6 (Ἀλεξάνδρεια, 1910), τευχ. λβ', σσ. 81 ἐπ. Νῦν βλ. τὰς κατωτέρω δημοσιευομένας Εἰσαγωγὰς εἰς τὴν παροῦσαν ἐκδοσὶν τοῦ Val. Al. Georgescu καὶ τοῦ Nestor Camariano μὲ πλείονας εἰδήσεις καὶ λεπτομερείας. Ἐν γένει περὶ τοῦ συναφοῦς θέματος τῆς δικαστηριακῆς ὁργανώσεως εἰς τὰς παραδουναβίους χώρας κατὰ τοὺς φαναριωτικοὺς χρόνους βλ. Π. Ζέπου, Συνταγμάτιον Νομικὸν Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη κλπ. (1936), σσ. 127 - 140, τοῦ αὐτοῦ, Ἡ «Δικανικὴ Τέχνη» τοῦ Δημητρίου Καταρτζῆ (Βουκουρέστιον, 1793). «Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», 46 (1971) σσ. 85 - 101 (καὶ εἰς «Νομικὸν Βῆμα», Ἀθῆναι, 19, 1971, σσ. 561 ἐπ.), τοῦ αὐτοῦ, A Scholium of D. Catargis in his «Ars Juridica» (Bucarest, 1793), «Flores Legum» (Festschrift für H. J. Scheltema), Groningen, 1971, σσ. 211 - 215, τοῦ αὐτοῦ, Beweiswürdigung und Angabe der Gründe im Urteil κλπ. «Gedächtnisschrift für Rudolf Bruns» (München, 1980) σσ. 65 - 70, νῦν δ' ἐκτενέστερον Val. Al. Georgescu - Petre Strihan, Judecata Domnească în Țara Românească și Moldova (1611 -

6. Οί σήμερον γνωστοί χειρόγραφοι κώδικες, οί περιέχοντες τὸ κείμενον τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου εἶναι πλείονες, εἶναι δ' οἱ γραμμένοι εἰς γλῶσσαν ἐλληνικὴν⁽³⁰⁾.

Ἐκ τῶν κωδίκων τούτων, ἑνδεκα ἔχουν περιγραφῇ εἰς τὴν ἡμετέραν ἔκδοσιν τοῦ ἔτους 1959, ὅπου ἐσημειώθη καὶ ἄλλος χειρόγραφος κώδιξ τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου, περιέχων τὸ Νομικὸν Πρόχειρον τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου. Πλὴν τούτων, ἕτερος χειρόγραφος κώδιξ ἐπεσημάνθη καὶ εἰς τὴν Κεντρικὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ἰασίου. Δέκατος τέταρτος χειρόγραφος κώδιξ εἶναι ὁ κατωτέρω εἰς τὸν τόμον τοῦτον τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενος κώδιξ Suppl. Gr. 1323 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων. Τέλος, ὡς δέκατος πέμπτος ἀναφέρεται καὶ ἕτερος κώδιξ, ἀποκείμενος εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Ὁδησοῦ.

Ἀναλυτικώτερον, οἱ ἑνδεκα πρῶτοι χειρόγραφοι κώδικες ἔχουν σημειωθῇ ἢ περιγραφῇ ὑπὸ περισσοτέρων συγγραφέων, ἰδίως τοῦ C. Litzica καὶ τοῦ N. Camariano, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ ἄλλων, λ.χ. τοῦ C. Erbiceanu, τοῦ Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, τοῦ Κ. Δυοβουνιώτου, τοῦ L. Casso, τοῦ I. Peretz, τοῦ Șt. Berechet κ.ἄ., ὡς δ' ἀνωτέρω ἐσημειώθη καὶ ὑπ' ἐμοῦ κατὰ τὸ 1959, εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου, ἐνθα ἐγένετο μνεῖα καὶ τοῦ δωδεκάτου χειρογράφου κώδικος, τοῦ ἀποκειμένου εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου. Εἶναι δ' οἱ ἑνδεκα οὔτοι ἐλληνικοὶ χειρόγραφοι κώδικες οἱ ἑξῆς: ἐκ τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου οἱ ὑπ' ἀριθ. 20 (καὶ 21), 122, 131, 378, 798, 986, 987, 1195, 1196, ἐκ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ἰασίου ὁ ὑπ' ἀριθ. V.6 (κατὰ τὴν νῦν ἰσχύουσαν ἀρίθμησην) καὶ ἐκ τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Κρατικοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἰασίου ὁ ὑπ' ἀριθ. 1697 (ἐξ οὗ καὶ ἡ ἡμετέρα ἔκδοσις τοῦ 1959). Ὁ δ' ἕτερος κώδιξ, ὁ σημειωθείς ἐπίσης εἰς τὴν ἡμετέραν ἔκδοσιν τοῦ ἔτους 1959, εἶναι ὁ ὑπ' ἀριθ. 1434 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου⁽³¹⁾. Περαιτέρω,

1831), Partea I, vol. II, 1740 - 1831 (ἔκδ. Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, Βουκουρέστιον, 1981) μετὰ πλουσίας διεθνoῦς βιβλιογραφίας.

30. Εἰς τὴν ἡμετέραν ἔκδοσιν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου (1959), σ. 12 σημ. 2. (ἀνατύλ. κατωτ. σ. XXXVI σημ. 3) εἶχον σημειώσαι, ὅτι δὲν ὑπάρχει ρουμανικὴ μετάφρασις τοῦ κώδικος αὐτοῦ. Ἡ εἰδησις αὕτη ἐλέγχεται ἤδη ὡς ἀνακριβὴς μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τοιαύτης ρουμανικῆς μεταφράσεως ὑπὸ τοῦ Nestor Camariano, ἔστω καὶ οὐχὶ πλήρους (βλ. ἀνωτ. ὑπ' ἀριθ. 1 ἐν τέλει, σημ. 7). Τὴν ρουμανικὴν ταύτην μετάφρασιν δημοσιεύομεν νῦν εἰς τὴν παροῦσαν ἔκδοσιν. Συναφῶς βλ. τὴν ἐκολουθοῦσαν Εἰσαγωγὴν τοῦ Nestor Camariano

31. Περί τῶν χειρογράφων κωδίκων τούτων βλ. ἤδη C. Litzica, Catalogul manuscriselor grecești (Biblioteca Academiei Române), Buc. 1909, σσ. 135 - 142, 525, N. Camariano, Catalogul manuscriselor grecești, 2 (Buc., 1940), σσ. 123 - 134, C. Erbiceanu, ἐν «Revistă Teologică», 3 (1885), ἀριθ. 30, σ. 240 (μὴ προσιτόν μοι). Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἐκθεσις παλαιογραφικῶν καὶ φιλολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Θράκῃ καὶ Μακεδονίᾳ, «Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως», παράρτ. 17 (1887), σ. 56 (ὑπὸ προσθήκας), Κ. Ἰ. Δυοβουνιώτου, Μιχαήλ Φωτεινός, «Θεολογία», 1 (1923), σ. 327 σημ. 1, L. Casso, Dreptul bizantin în Basarabia

ὁ εἰς τὴν Κεντρικὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ἰασίου ὑπ' ἀριθ. V. 42 (κατὰ τὴν νῦν ἰσχύουσαν ἀρίθμησην) ἐπισημανθεὶς, ἦτοι ὁ δέκατος τρίτος χειρόγραφος κώδιξ, ἔχει ἐπίσης περιγραφὴ ὑπὸ νεωτέρων συγγραφέων⁽³²⁾. Ὁ δέκατος τέταρτος χειρόγραφος κώδιξ Suppl. Gr. 1323 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων, ὁ ἐπισημανθεὶς τὸ πρῶτον κατὰ τὸ 1960 ὑπὸ τῆς Marie-Louise Concasty καὶ κατὰ τὸ 1969 ὑπὸ τοῦ V. A. Georgescu ἀποκαλυφθεὶς ὡς περιέχων τὸ Νομικὸν Πρόχειρον τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου, ἔχει ἐπίσης ἐπανειλημμένως περιγραφὴ ὑπὸ τοῦ τελευταίου τούτου συγγραφέως, περιγράφεται δέ καὶ εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν Εἰσαγωγὴν του⁽³³⁾. Τέλος, περὶ τοῦ δεκάτου πέμπτου κώδικος τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ὁδησσοῦ γίνεται λόγος εὐθὺς κατωτέρω.

Συνολικῶς οὕτω, οἱ γνωστοὶ σωζόμενοι χειρόγραφοι κώδικες τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου, ὅλοι γραμμένοι εἰς γλῶσσαν ἐλληνικὴν, εἶναι δέκα καὶ πέντε, ὑπολογιζομένου ὡς ἐνὸς μόνον κώδικος τῶν χειρογράφων ὑπ' ἀριθ. 20 καὶ 21 τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, εἰς τὰ ὅποια περιέχεται

(μετάφρασις ἐκ τοῦ ρωσικοῦ ὑπὸ Șt. Berechet, Iași, 1940, σ. 44 σημ. 5), I. Peretz, Curs de istoria dreptului român, τόμ. II.2 (Legiurile Grecești, Buc., 1928) σσ. 357 - 408, Șt. Berechet, Schiță de istorie a legilor vechi românești, 1623 - 1855 (Chișinău, 1928) σ. 31, ἀριθ. 15, τοῦ αὐτοῦ, Legătura dintre dreptul bizantin și românesc, I-I (Hrvoațele), Vaslui, 1937, σσ. 146 - 150, ἐνθα καὶ ἄλλη βιβλιογραφία, ἐπίσης N. G. Dassios, Studii greco-române, II-III (Iași, 1902) σ. 101, N. Jorga, Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea, 1688 - 1821, 2 (Buc. 1901) σσ. 444 - 445, S. G. Longinescu, Istoria dreptului românesc din vremile cele mai vechi și pâna azi (Buc., 1908) σσ. 353 - 356 κ.ά. Πρβλ. ἐν γένει Π. Ζέπου, Μιχαήλ Φωτεινοπούλου Νομικὸν Πρόχειρον κλπ. (1959) σσ. 27 - 30 (καὶ κατωτ. ἀνατύπ. σσ. LIII - LV), ἐνθα περιγραφὴ τῶν χειρογράφων κωδίκων καὶ μνεῖα τῆς παλαιότερας βιβλιογραφίας, αὐτόθι δὲ σ. 14 σημ. 1 (ἀνατύπ. κατωτ. σ. XXXVIII σημ. 3) καὶ περὶ τοῦ χειρογράφου κώδικος ὑπ' ἀριθ. 1434 τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου. Περὶ τοῦ χειρογράφου τούτου ὑπ' ἀριθ. 1434 βλ. νῦν μεταξὺ ἄλλων καὶ Gh. Cronț, Les Basiliques dans les pays roumains, La Synopse rédigée à Bucarest par M. Fotino vers 1765, εἰς «Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik», 18 (1969) σ. 223, ἐναντίον τῶν γνώμων τοῦ ὁποίου βλ. V. A. Georgescu, Un manuscrit parisien du Nomikon Procheiron (Bucarest, 1766) de Michel Fotino (Photeinopoulos), «Revue des Études Sud - Est Européennes», 8 (1970) σσ. 329 - 364, ἰδίως σ. 329 σημ. 1, σ. 331 σημ. 7 κλπ., V. A. Georgescu - Em. Popescu, La législation agraire κλπ. (1970) σ. 57 σημ. 19, V. A. Georgescu, Pour mieux connaître l'oeuvre juridique de Michel Fotino (Photeinopoulos), «Revue des Études Sud - Est Européennes», 12 (1974) σσ. 33 - 58, ἰδίως σ. 47, ἀναλυτικώτερον δὲ N. Camariano, O traducere în limba română a Manualului de Legi al lui M. Fotinopoulos publicată în 1869, «Revista Arhivelor», 49/34 (Buc., 1972) σσ. 233 - 249, ἰδίως σσ. 241 ἐπ.

32. Βλ. ἐκτενῶς V. A. Georgescu, Un al treilea manuscris ieșean al Manualului de Legi (Νομικὸν Πρόχειρον) din 1766 al lui Mihail Fotino (Fotinopoulos), Bibl. C. U. Iași, ms. gr. V. 42, «Studii», 14 (1961) σσ. 1507 - 1517.

33. Βασικὴ εἶναι ἡ μελέτη τοῦ V. A. Georgescu, Un manuscrit parisien du Nomikon Procheiron (Bucarest, 1766) de Michel Fotino (Photeinopoulos), «Revue des Études Sud - Est Européennes», 8 (1970) σσ. 329 - 364. Πρβλ. καὶ τὴν ἀκολουθοῦσαν Εἰσαγωγὴν τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως, ὅπου καὶ ἄλλαι παραπομπαί. Τὴν ἐπισήμανσιν τοῦ παρισινοῦ χειρογράφου κώδικος Suppl. gr. 1323 ὑπὸ τῆς M. - L. Concasty βλ. εἰς Ch. Astruc - M. L. Concasty, Catalogue des manuscrits grecs, III, Suppl. grec 3 (Paris, 1960) σσ. 624 ἐπ.

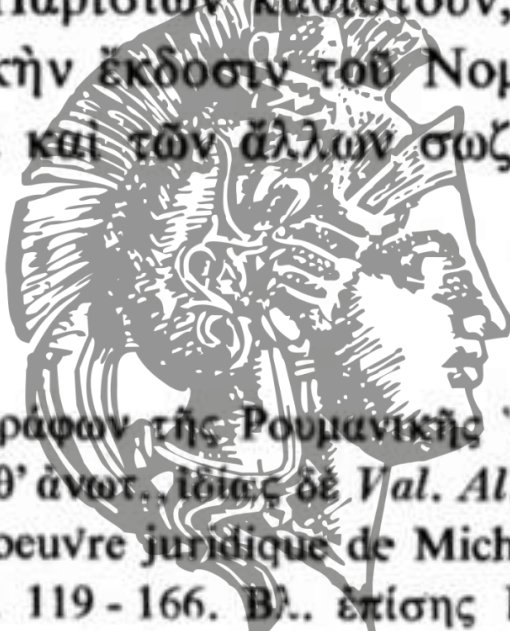

το κείμενον τοῦ Νομικοῦ Προχείρου εἰς δύο τμήματα⁽³⁴⁾. Ἐκ τῶν κωδίκων δὲ τούτων εὐρίσκονται : α) δέκα εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου, ὑπ' ἀριθ. 20 (καὶ 21), 122, 131, 378, 798, 986, 987, 1195, 1196 καὶ 1434, β) δύο εἰς τὴν Κεντρικὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ἰασίου, ὑπ' ἀριθ. V.6 καὶ V. 42, γ) εἰς εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Κρατικοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἰασίου, ὑπ' ἀριθ. 1697, δ) εἰς εἰς τὴν Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκην τῶν Παρισίων, ὑπ' ἀριθ. Suppl. Gr. 1323, καὶ ε) εἰς εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Ὁδησσοῦ, ὁποῖος περιέχει, φαίνεται, παραλλαγὴν τοῦ κειμένου τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ ἔτους 1766 καὶ πιθανῶς ἀντεγράφη μετὰ τὸ ἔτος 1776⁽³⁵⁾.

Ἀπόκειται οὕτως εἰς τὸν μελετητὴν τοῦ μέλλοντος νὰ χρησιμοποίησῃ καὶ τὸν δέκατον πέμπτον αὐτὸν κώδικα τῆς Ὁδησσοῦ διὰ μέλλουσας κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου ἐπὶ τῇ βάσει ὅλων τῶν σωζομένων χειρογράφων κωδίκων, ἥδη γνωστῶν ἢ καὶ εἰσέτι ἀγνώστων⁽³⁶⁾.

Ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἡ ἡμετέρα ἔκδοσις τοῦ ἔτους 1959 ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χειρογράφου κώδικος ὑπ' ἀριθ. 1697 τοῦ Κρατικοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἰασίου, ὡς καὶ ἡ παροῦσα ἔκδοσις ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χειρογράφου κώδικος ὑπ' ἀριθ. Suppl. Gr. 1323 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων καθιστοῦν, ὡς ἐλπίζομεν, εὐχερεστέραν τὴν ἄλλως ἀναγκαίαν κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου, ἐπὶ τῇ βάσει καὶ τῶν ἄλλων σωζομένων χειρογράφων κωδίκων.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

34. Περὶ τῶν ὑπ' ἀριθ. 20 καὶ 21 χειρογράφων τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας βλ. καὶ *Dossios*, ἐνθ' ἀνωτ., *Litzica*, ἐνθ' ἀνωτ., *Peretz*, ἐνθ' ἀνωτ., ἰδίως δὲ *Val. Al. Georgescu*, *Un al treilea manuscris ieșean* κλπ., ἐνθ' ἀνωτ., ὡς καὶ *L'oeuvre juridique de Michel Fotino*, ἐν «*Revue des Études Sud - Est Européennes*», 5 (1967) σσ. 119 - 166. Βλ. ἐπίσης *Val. Al. Georgescu - Em. Popescu*, *La Législation Agraire* κλπ. (1970) introd., ὡς κ.ἑ. Πρβλ. καὶ τὴν βιβλιογραφίαν ἀνωτ. εἰς τὰς προηγουμένας σημ. 31, 32, 33.

35. Ὁ κώδιξ τῆς Ὁδησσοῦ ἀνήκεν ἄλλοτε εἰς τὸν Ἀλέξανδρον Σκαρλᾶτον *Sturza*, εὐρίσκεται δὲ νῦν εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Ὁδησσοῦ (B. N. M.G. ms. gr. 42). Περὶ τοῦ κώδικος αὐτοῦ γράφει ὁ *B. L. Funk* εἰς μελέτην του (ρωσιστί) περὶ τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων τῆς Ὁδησσοῦ, ἐν «*Bizantijskij Vremennik*», 40 (1979) σσ. 176 - 177. Βλ. συναφῶς τὰς εἰδήσεις καὶ παρατηρήσεις τῆς *Em. Popescu - Mihai*, *Encore une preuve* κλπ., «*Revue des Études Sud - Est Européennes*», 19 (1981) σσ. 379 - 390, ἰδίως σ. 384 σημ. 8.

36. Ἐν σχέσει πρὸς τοὺς «εἰσέτι ἀγνώστους» αὐτοῖς κώδικας, πρέπει ἐνδεικτικῶς νὰ σημειωθῇ : α) Τὸ ἀπολεσθὲν ἢ μὴ εἰσέτι ἀποκαλυφθὲν ἀγνώστον ἐλληνικὸν κείμενον, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποῖου ἐγένεν ἡ ρουμανικὴ μετάφρασις τοῦ Νομικοῦ Προχείρου (ἔτους 1869), ἡ δημοσιευομένη εἰς τὸ τέλος τοῦ τόμου τούτου μετ' εἰσαγωγῆς τοῦ *N. Camariano*. Ἐπίσης δὲ β) ἡ ὑπὸ τοῦ Δημητρίου Καταρτζῆ εἰς τὸ ἔργον του «Γνώθι σαυτὸν» ρητὴ μνεία, χωρὶς ὅμως ἀκριβέστερον προσδιορισμόν, χειρογράφου ὑπὸ τὸν τίτλον «Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου Παχαρνίκου, Ἐκλογὴ νόμων, ρωμαϊκό, ἀνέκδοτο», βλ. *Κ. Θ. Δημαρᾶ*, «Δημήτριος Καταρτζῆς, τὰ εὐρισκόμενα», Ἀθῆναι, 1970, σ. 160, ὡς καὶ *Π. Ζέπον*, Ἡ «Δικανικὴ Τέχνη» τοῦ Δημητρίου Καταρτζῆ, Βουκουρέστιον, 1793, εἰς «Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», 46, 1971, σσ. 85 - 101, ἰδίως σσ. 97 ἐπ. (καὶ εἰς «Νομικὸν Βῆμα», 19, Ἀθῆναι 1971, σσ. 561 - 569, ἰδίως σ. 568), ἐπίσης *P. Zepos* A «*Scholium*» of D. Catargis in his «*Ars Juridica*», Bucarest, 1793, εἰς «*Flores Legum*» (τιμητικὸς τόμος *H. J. Scheltema*, Groningen, 1971) σσ. 211 - 215, ἰδίως σ. 213.

Ἡ ἱστορία τῶν γνωστῶν χειρογράφων κωδίκων τοῦ Νομικοῦ Προχείρου, ὡς αὕτη ἐξετέθη εἰς τὴν ἡμετέραν Εἰσαγωγὴν τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἔτους 1959, ὡς συνοπτικῶς δ' ἐκτίθεται καὶ εἰς τὸ ἡμέτερον εἰσαγωγικὸν τοῦτο σημείωμα, συμπληροῦται νῦν καὶ δι' ὅσων ἐκτίθενται ὑπὸ τοῦ V. A. Georgescu εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν Εἰσαγωγὴν του. Εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν ταύτην τοῦ φιλτάτου συνεκδότου, ὁ ἀναγνώστης δύναται εὐχερῶς νὰ κατατοπισθῇ λεπτομερέστερον καὶ ὡς πρὸς τὴν κατ' οἰκογενείας κατάταξιν τῶν σωζομένων χειρογράφων κωδίκων καὶ ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν καὶ ὡς πρὸς τὸν ἀντιγραφέα καὶ ὡς πρὸς τὸν ἀρχικὸν κάτοχον ἐκάστου τῶν κωδίκων τούτων. Παρέλκει οὕτως ἡ ἐπανάληψις ἐνταῦθα τῶν πληροφοριῶν αὐτῶν. Ἀπομένει δὲ μόνον νὰ προστεθοῦν τινα ἐν σχέσει πρὸς τὴν μέθοδον τὴν ὁποίαν ἠκολουθήσαμεν κατὰ τὴν ἐκδοσιν καὶ δημοσίευσιν τοῦ κειμένου τοῦ Νομικοῦ Προχείρου εἰς τὸν παρόντα τόμον.

7. Ἡ ἀκολουθοῦσα εἰς τὸν τόμον τοῦτον ἐκδοσις τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου, γίνεται, ὡς ἐπανελημμένως ἐσημειώθη, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χειρογράφου κώδικος Suppl. Gr. 1323 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων. Γίνεται δ' ἡ ἐκδοσις αὕτη μετὰ προηγουμένην ἐπεξεργασίαν τοῦ κειμένου καὶ κατὰ τὴν ἐξῆς μέθοδον:

α) Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν καὶ μεταγραφὴν τοῦ χειρογράφου κώδικος Suppl. Gr. 1323, ἔγινεν ἀντιβολὴ τοῦ κειμένου τοῦ κώδικος αὐτοῦ πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ γράφοντος ἐκδοθέν κείμενον κατὰ τὸ ἔτος 1959.

β) Εἰς τὸ συνοδεῦον τὸ ἐκδιδόμενον κείμενον διττὸν ὑπόμνημα σημειοῦνται αἱ ὑφιστάμεναι παραλλαγαὶ μεταξὺ τῶν δύο χειρογράφων κωδίκων (ἥτοι τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1959 καὶ τῆς παρούσης ἐκδόσεως), ὡς καὶ αἱ πηγαὶ ἐξ ὧν ἔχει ληφθῇ ἐκάστη διάταξις.

γ) Πρὸς διάκρισιν τῶν δύο ἐκδόσεων, ἥτοι τῆς ἡμετέρας τοῦ ἔτους 1959 καὶ τῆς παρούσης, ἡ μὲν ἐκδοσις τοῦ 1959 χαρακτηρίζεται διὰ τοῦ στοιχείου Z (=Zeros), ἡ δὲ παροῦσα ἐκδοσις διὰ τοῦ στοιχείου P (=Parisinus).

δ) Αἱ ἐκτὸς τοῦ κυρίως κειμένου σημειούμεναι προσθῆκαι τοῦ χειρογράφου Suppl. Gr. 1323, — αἱ ὁποῖαι εἶναι σημαντικαὶ καὶ συνιστοῦν τὸν οὐσιωδέστερον λόγον τῆς ἐκδόσεως αὐτοῦ, — ἐκτυποῦνται, πρὸς εὐχερῆ διάκρισιν, διὰ στοιχείων πλαγίων (τῶν λεγομένων τῆς Λειψίας). Εἶναι δ' αἱ προσθῆκαι αὗται ποικίλαι καὶ ἐκτυποῦνται ὡς ἐξῆς: 1) Ἐὰν ἀναγράφονται εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς σελίδος τοῦ χειρογράφου, τότε ἐκτυποῦνται πρὸ τοῦ κυρίως κειμένου, 2) Ἐὰν ἀναγράφονται εἰς τὴν ὦαν, ἥτοι εἰς τὸ περιθώριον, καὶ ἀναφέρονται εἰς συγκεκριμένην διάταξιν τοῦ κειμένου τοῦ χειρογράφου, τότε ἐκτυποῦνται παρεμβαλλόμεναι εἰς τὸ κείμενον κάτωθι τῆς διατάξεως εἰς τὴν ὁποίαν ἀναφέρονται. 3) Ἐὰν ἀναγράφονται εἰς τὸ τέλος ἐκάστου τίτλου τοῦ κειμένου τοῦ χειρογράφου, τότε ἐκτυποῦνται εἰς τὸ τέλος τοῦ κειμένου τοῦ συγκεκριμένου τίτλου.

ε) Κατὰ τὴν ἐκτύπωσιν ἀκολουθεῖται, ὡς εἰκός, ἡ διάταξις τῆς ὕλης ὡς αὕτη γίνεται εἰς τὸν χειρόγραφον κώδικα Suppl. Gr. 1323. Ἐν τούτοις, εἰς τὸν

χειρόγραφον κώδικα τούτον προτάσσεται ὁ πίναξ περιεχομένων, ὁ ὁποῖος καὶ παραλλάσσει κατὰ τὴν διάταξιν τοῦ πίνακος περιεχομένων τοῦ χειρογράφου κώδικος τοῦ Κρατικοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἰασίου ὑπ' ἀριθ. 1697, ὡς ὁ τελευταῖος αὗτος ἐξεδόθη ὑφ' ἡμῶν κατὰ τὸ ἔτος 1959. Ὅθεν ὁ εἰς τὸν παρόντα τόμον δημοσιευόμενος πίναξ περιεχομένων συνεπληρώθη διὰ τῶν τίτλων τῶν παραλειπομένων κεφαλαίων καὶ τῶν σελίδων τοῦ χειρογράφου κώδικος. Αἱ συμπληρώσεις δ' αὗται ἐτέθησαν ἐντὸς γωνιῶν (<...>). Σημειωτέον ὅμως εἶναι, ὅτι ἔνεκα τῆς συχνάκις οὐσιώδους διαφορᾶς τῶν πινάκων περιεχομένων τῶν δύο χειρογράφων (τῆς ἐκδόσεως Z τοῦ 1959 καὶ τῆς παρούσης P) δὲν ἐσημειώθη εἰδικὸν ὑπόμνημα τῶν ὑφισταμένων παραλλαγῶν.

στ) Ἡ ἀρίθμησις τῶν τίτλων τῶν κεφαλαίων καὶ τῶν τριῶν βιβλίων τοῦ χειρογράφου κώδικος ἐγένεν ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν τοῦ παρόντος τόμου καὶ μὲ μελανὰ στοιχεῖα. Ἡ δ' ἀρίθμησις τῆς σελίδος τοῦ χειρογράφου κώδικος ἐτέθη εἰς τὸ ἀριστερὸν τοῦ κειμένου διὰ στοιχείων πλαγίων (τῆς Λειψίας). Τέλος ἡ ἀρίθμησις τῶν στίχων ἐγένε κατὰ κεφάλαιον.

ζ) Κατὰ τὴν ἐκτύπωσιν ἐτηρήθη κατὰ βάσιν ἡ ὀρθογραφία καὶ ἡ στίξις τοῦ χειρογράφου κώδικος. Ἐν τούτοις, χάριν ὁμοιομορφίας, ὡςάκις ἡ ὀρθογραφία ἢ ἡ στίξις ἐποίκιλλον, διετηρήθη ὁ τύπος ὁ ὁποῖος ἀπαντᾶται συνηθέστερον ἐν τῷ κειμένῳ, οἷον «καμίαν» ἀντὶ τοῦ ἐνίοτε «καμμίαν», «ὁποῦ» ἀντὶ τοῦ ἐνίοτε «ὁποῦ», κατάληξις «-οντας» ἀντὶ «-ωντας». Διετηρήθησαν δ' ἐπίσης χαρακτηριστικοὶ τινες ὀρθογραφικοὶ ἰδιωτισμοί, ἐπαναλαμβανόμενοι εἰς ὁλόκληρον τὸ κείμενον καὶ συχνάκις ἀπαντῶμενοι εἰς ἀμφοτέρω τὰ χειρόγραφα (τοῦ Ἰασίου καὶ τοῦ παρόντος παρισινοῦ) οἷον «ἰξεύροντας», «ὡσπήτιον», «σπῆτι», «αὐθεντεία» κλπ.

η) Εἰς τὸν αὐτὸν στίχον μετὰ τοῦ κειμένου ἐκάστης διατάξεως ἐτέθη καὶ ἡ ἀρίθμησις αὐτῆς (α', β', γ' κ.λπ.), ὡς καὶ ἡ ἐν τῷ περιθώριῳ τοῦ χειρογράφου σημειουμένη πηγὴ ἐξ ἧς ὁ συντάκτης ἤντλησε τὴν διάταξιν. Κατὰ τὴν ἀρίθμησην τῶν διατάξεων ἐτηρήθη ὁ τρόπος ἀριθμήσεως εἰς τὴν ἐκδοσιν Z τοῦ ἔτους 1959, ἥτοι α', β', γ' κλπ. ἀντὶ αον, βον, γον κλπ. Εἰς τὰς προσθήκας ὅμως δὲν ἐγένετο ἀρίθμησις, διότι τὰ εἰς τὰς προσθήκας ἀναγραφόμενα χωρία δὲν εἶναι ἐνσωματωμένα εἰς τὸ κείμενον, ἀλλ' ὡς ἀνωτέρω (ὑπὸ δ') ἐξετέθη, ἀναγράφονται εἰς τὰ περιθώρια τῆς σελίδος τοῦ χειρογράφου.

θ) Ἡ παραπομπὴ εἰς τὰ Βασιλικά γίνεται κατὰ τὴν ἐκδοσιν H. J. Scheltema, τοῦ 60οῦ ὅμως βιβλίου κατὰ τὴν ἐκδοσιν K. W. Heimbach (καὶ τῆς συναφοῦς τοῦ Ἰω. Δ. Ζέπου). Ἐνίοτε ἡ παραπομπὴ γίνεται εἰς τὴν ἐκδοσιν τοῦ C. A. Fabrotus, ἰδίως ὡςάκις πρόκειται περὶ διατάξεων ἀπαντωμένων μόνον εἰς τὴν ἐκδοσιν ταύτην.

ι) Εἰς τὴν παροῦσαν ἐκδοσιν δὲν ἐπανελήφθησαν οἱ εἰς τὴν ἐκδοσιν τοῦ 1959 εἰς τὸ ὑπόμνημα σημειωθέντες σχολιασμοὶ ἢ παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ περιεχομένου ὠρισμένων διατάξεων ἢ καὶ ἡ συναφὴς βιβλιογραφία.

Εἰς τὸ τέλος τοῦ Εἰσαγωγικοῦ αὐτοῦ σημειώματος, θεωρῶ χρέος μου νὰ ἐκφράσω θερμοτάτας τὰς εὐχαριστίας μου πρὸς τοὺς διακεκριμένους φίλους συνεκδότας τοῦ τόμου τούτου.

Θερμότατα οὕτως εὐχαριστῶ ἐν πρώτοις τὸν συνάδελφον καὶ παλαιὸν φίλον καθηγητὴν Valentin Al. Georgescu διὰ τὴν ἐπὶ μακρὰ ἔτη συνεχῇ καὶ ἐγκάρδιον καὶ σοφὴν συνεργασίαν του κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς προετοιμασίας τῆς ἐκδόσεως τοῦ τόμου τούτου.

Ἐπίσης, ἀπευθύνω φόρον τιμῆς εἰς τὴν μνήμην τοῦ Νέστορος Camargiano, Δ. Φ., διὰ τὴν πρόθυμον παροχὴν τοῦ κειμένου τῆς ρουμανικῆς μεταφράσεως τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου πρὸς δημοσίευσιν εἰς τὸν τόμον τοῦτον.

Θερμότατα, τέλος, εὐχαριστῶ τὴν Κυρίαν Ἀναστασίαν Σιφωνιοῦ - Καράπα, Δ. Ν., συνεργάτιδα εἰς τὸ Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου παρὰ τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν, διὰ τὴν συνεχῇ καὶ ἀκαταπόνητον συνεργασίαν της, τόσον κατὰ τὴν μεταγραφὴν τοῦ κειμένου τοῦ παρισινοῦ χειρογράφου κώδικος Suppl. Gr. 1323, ὅσον καὶ κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ συνοδεύοντος τὸ κείμενον διττοῦ ὑπομνήματος, τῶν πινάκων κλπ., ἅτινα πάντα δὲν θὰ καθίστατο δυνατόν νὰ συντελεσθοῦν ἄνευ τῆς ἀφοσιώσεως καὶ τῆς ἐξιδιασμένης ἐπιμελείας της.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

§ 1

Ἱστορία, συντάκτης καὶ χρόνος ἐκδόσεως
τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου

1.—Τὸ «Νομικὸν Πρόχειρον» τοῦ Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου, τὸ κατὰ τὸν τίτλον αὐτοῦ καὶ «Ἀνθολογία βασιλικῶν νόμων καὶ ἐκκλησιαστικῶν κανόνων» ἀποκληθέν, ἀνήκει εἰς τὴν λεγομένην φαναριωτικὴν περίοδον τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου τῶν δύο παραδουναβίων χωρῶν, ἥτοι τὴν περίοδον, καθ' ἣν οἱ εἰς τὰς χώρας ταύτας ἡγεμόνες διωρίζοντο ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου ἐκ τῶν πριγκίπων ἢ εὐγενῶν τῆς ἐλληνικῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει παροικίας τοῦ Φαναρίου⁽¹⁾. Ἡ φαναριωτικὴ αὕτη περίοδος διήρκεσε κυρίως ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ιη' μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ιθ' αἰῶνος. Κατὰ τὸ χρονικὸν δὲ τοῦτο διάστημα, τὸ ρουμανικὸν δίκαιον, ὅπερ καὶ παλαιότερον εἶχε γνωρίσει τὴν εὐεργετικὴν ἐπιρροὴν τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, ἐξεβυζαντινίσθη ἔτι μᾶλλον ὑπὸ τὴν ἀμεσωτέραν ἐπιβολὴν τοῦ ἐλληνοβυζαντινοῦ φαναριωτικοῦ πνεύματος. Ἡ φαναριωτικὴ οὕτω περίοδος ὑπῆρξεν ἡ περίοδος ἀκμῆς τῆς ἐπιβολῆς τοῦ ἐλληνοβυζαντινοῦ πνεύματος εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ὅλου πολιτισμοῦ τῶν δύο παραδουναβίων ἡγεμονιῶν καὶ εἰδικώτερον εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου αὐτῶν. Ὑπὸ τὴν ἔποψιν δὲ ταύτην, ἡ φαναριωτικὴ περίοδος ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς ἱστορίας οὐ μόνον τοῦ ρουμανικοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐλληνικοῦ δικαίου,—τῶν δύο τούτων δικαίων, ἐκ τῆς ἐπαφῆς τῶν ὁποίων προέκυψαν τὰ ἀξιόλογα νομοθετικὰ κείμενα τοῦ ιη' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ιθ' αἰῶνος.

Ἦδη καὶ πρὸ τῆς ἡγεμονίας τῶν φαναριωτῶν ἐκδηλος ἦτο ἡ βυζαντινὴ ἐπιρροὴ ἐπὶ τῶν νομοθετικῶν κειμένων τῶν δύο ρουμανικῶν χωρῶν. Φαίνεται οὕτω, ὅτι τόσον ἡ Ἐξάβιβλος τοῦ Ἀρμενοπούλου, ὅσον καὶ τὸ Σύνταγμα τοῦ Ματθαίου Βλαστάρη καὶ ὁ Νομοκάνων τοῦ Μιχαὴλ Μαλαξοῦ, ἐχρησιμοποιήθησαν ἐνωρίς, ἴσως ἀπὸ τοῦ ιδ' ἢ τοῦ ιε' αἰῶνος, ἐκ τούτων δὲ κυρίως τὸ Σύνταγμα τοῦ Μ. Βλαστάρη, εἴτε εἰς τὴν σλαβονικὴν μετάφρασιν εἴτε εἰς τὴν ἐλληνικὴν ἀπόδοσιν αὐτῆς. Ἀπὸ τοῦ ιζ' δ' αἰῶνος, συλλογαί τινες, ἰδίως κανονικοῦ ἀλλὰ καὶ λαϊκοῦ δικαίου, συνταχθεῖσαι εἰς τὰς ρουμανικὰς χώρας, προδήλως ἔσχον ὡς πηγὰς βυζαντινὰ πρότυπα, ὡς λ. χ. ἡ λεγομένη «Pravila aleasă» τοῦ 1632, ἡ συλλογὴ «Seapte taine a besearicii» τοῦ 1644 καὶ ἡ «Cartea românească de învățătură κλπ.» τοῦ 1646 ἐν Μολδαβίᾳ, ὡς καὶ ἡ Pravila de la Govora τοῦ 1640 καὶ ἡ «Indreptarea Legei» τοῦ 1652 ἐν Βλαχίᾳ⁽²⁾.

1. Λεπτομερὴ περιγραφὴν τοῦ τρόπου διαδοχῆς καὶ διοικήσεως τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν ὡς καὶ τοῦ διορισμοῦ τῶν ἡγεμόνων βλ. ἐν Δ. Φωτεινοῦ, Ἱστορία τῆς Δακίας κλπ., 3 (1819), 343 ἐπ., 415 ἐπ., πρβλ. καὶ N. Jorga, Geschichte κλπ., 2 (1905) 17 ἐπ.

2. Περὶ τῶν συλλογῶν τούτων βλ. Π. Ζέπου, Συνταγμάτιον κλπ., (1936), 23 ἐπ. καὶ P. Zepos,

Ἡ ἀκτινοβολία τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ὑπῆρξεν ἐξόχως ἰσχυρὰ εἰς πάσας τὰς γειτνιαζούσας πρὸς τὴν αὐτοκρατορίαν χώρας, ἡ δ' ἀκτινοβολία αὕτη ἡσκήθη ἐντονώτατα εἰς πάσας τὰς βαλκανικὰς χώρας λίαν ἐνωρίς⁽¹⁾. Θὰ πρέπει δὲ νὰ δεχθῶμεν, ὅτι πέρα τῆς διὰ τῆς ξηρᾶς ἐξαπλώσεως, τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, ἀρτίως ὥς ἦτο συγκεκροτημένον, ἀνέπλευσεν ἐνωρίς τὸν Διύναβιν καὶ διέβρωσε καὶ τὰς παραδουναβίους χώρας, ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων ἐκδηλώσεων τοῦ καθόλου βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, τῆς γλώσσης, τῶν ἡθῶν, τῶν μύθων καὶ θρύλων κ. ἄ.⁽²⁾. Οὕτω δὲ καταστρωθὲν τὸ βυζαντινὸν δίκαιον εἰς τὰς παραδουναβίους χώρας, ἐγνώρισεν ἐν συνεχείᾳ τὴν ἀκμὴν τῆς ἐπιβολῆς αὐτοῦ κατὰ τοὺς φαναριωτικὸς χρόνους, καθ' οὓς ἐνεφανίσθη σειρὰ ὅλη νομοθετικῶν συλλογῶν καὶ ἄλλων κειμένων, φερόντων σαφῆ τὴν σφραγίδα τοῦ βυζαντινοῦ πνεύματος.

Εἰς τὴν Βλαχίαν οὕτω ὁ «Νομοκάνων» τοῦ Γεωργίου Τραπεζουντίου (1730), ἀποκείμενος εἰσέτι ἀνέκδοτος ἐν χειρογράφῳ τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας⁽³⁾, εἶτα τὸ κατωτέρω ἐν τῇ παρούσῃ πραγματείᾳ τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενον «Νομικὸν Πρόχειρον» τοῦ Μιχαὴλ Φωτεινοπούλου (1765), ἔτη τινα βραδύτερον τὸ «Συνταγμάτιον Νομικὸν» τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη (1780) καὶ εἶτα ἡ «Νομοθεσία» τοῦ Γεωργίου Καρατζᾶ (1818), τέλος καὶ τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Δικαικὴ Τέχνη» ὑπὸ τοῦ Δ. Καταρτζῆ ἐν ἔτει 1793 συνταχθὲν ἐγχειρίδιον⁽⁴⁾, ὑπῆρξαν αἱ κορυφαίαι συλλογαὶ ἢ ἐγχειρίδια, ἅτινα

L'influence κλπ., «L'Europa e il Diritto Romano» (Studi in memoria P. Koschaker), 1 (1953), 429 ἐπ., St. Berchet, *Legătura κλπ.* (1937), 94 ἐπ., 102-130, τοῦ αὐτοῦ, *Der Einfluss κλπ.*, (Μνημόσυνα Παππούλου) (1934) 29 ἐπ., Al. Soloviev, *L'influence κλπ.*, «Relazioni del X Congresso Intern. di Scienze Storiche», 6 (1955), 599 ἐπ., V. Georgesco, ἐν «Droits de l'Antiquité et Sociologie juridique», (1959) 373 ἐπ., παρ' οἷς καὶ ἡ εἰδικωτέρα βιβλιογραφία: πρβλ. καὶ G. Fotino, *Droit romain et droit oriental κλπ.* (1934). Περὶ τῆς λεγομένης «*Pravila de la Ieud*» τοῦ 1565 βλ. C. Spulber, *Cea Mai veche pravilă românească* (1930), σημειουμένην καὶ ἐν τοῦ αὐτοῦ, *Indreptarea Legei*, I (1938), σ. 3 σημ. 3.

1. Πρβλ. Γ. Πετροπούλου, Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις Ρωμ. Δικ. (1944), § 29. V, σ. 273 ἐπ., P. Zepos, *Greek Law* (1949), 33 ἐπ. (μετὰ βιβλιογραφίας), C. Spulber, *L'Eclogue des Isauriens* (1929), 33 ἐπ., τοῦ αὐτοῦ, *Les Nouvelles de Léon le Sage* (1934), 83 ἐπ. καὶ τοὺς παρ' αὐτοῖς σημειουμένους.

2. Σύντομον ἀλλὰ πλήρη ἔκθεσιν τῆς εἰς τὰς παραδουναβίους χώρας ἀσκηθείσης ἐλληνοβυζαντινῆς ἐπιρροῆς βλ. ἐν Κ. Ἀμάντου, Οἱ Ἕλληνες εἰς τὴν Ρουμανίαν πρὸ τοῦ 1821, (1944), ἐκ τῆς αὐτόθι δὲ βιβλιογραφίας βλ. μεταξὺ ἄλλων Γρ. Παπαδοπούλου, Περὶ τοῦ ἐν Βλάχοις Ἑλληνισμοῦ, «Πανδώρα», 10 (1859) 169 ἐπ., 193 ἐπ., Κ. Σάθα, Ὁ ἐν Μολδοβλαχίᾳ Ἑλληνισμὸς πρὸ τῶν Φαναριωτῶν, «Πανδώρα», 19 (1868), 305 ἐπ., 321 ἐπ., N. Jorga, *Roumains et grecs au cours des siècles* (1921) κ. ἄ., περὶ τῆς φαναριωτικῆς δὲ περιόδου εἰδικώτερον Θ. Μοσχόπουλου, Οἱ φαναριῶται ἀπολογούμενοι ἐκ τοῦ τάφου (Βουκουρ. 1898), R. Ortiz, «Studi bizantini e neoellenici», 5 (1939) 252 ἐπ., J. Gottwald, «Leipziger Vierteljahresschrift für Südosteuropa», 5 (1941) 29 ἐπ. κ. ἄ. Πρβλ. καὶ Gh. M. Ionescu, *Influenta culturei grecesci κλπ.* (Buc. 1900), N. Jorga, *Geschichte*, II (1905) 45 ἐπ., 122 ἐπ., A. D. Xenopol, *Istoria Românilor*, X (1930) 166 ἐπ.

3. Περὶ τοῦ Νομοκάνονος τούτου βλ. C. Erbiceanu, *Cronicarii greci κλπ.*, 1888, σ. XXVI, C. Litzica, *Catalogul manuscriptelor grecesti* (1909), ἀριθ. 696 (297), σ. 435, Berchet, *Legătura κλπ.* (1937), 145 ἐπ. (μετὰ βιβλιογραφίας).

4. Ἐκ τῶν συλλογῶν τούτων τὸ «Νομικὸν Πρόχειρον» τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου (1765) ἐκδί-

πάντα συνετάχθησαν ὑπὸ τὴν ἐπιβολὴν ἐλληνοβυζαντινῶν ἀντιλήψεων καὶ προτύπων. Εἰς τὴν Μολδαβίαν δέ, ἢ ἐν Ἰασίῳ ἐν ἔτει 1754 γενομένη ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Κοσμᾶ καὶ τοῦ ἐκ Θάσου διδασκάλου καὶ τυπογράφου Δούκα μετάφρασις εἰς τὴν ρουμανικὴν τῆς ὑπὸ τὸν τίτλον «Βακτηρία τῶν Ἀρχιερέων» συλλογῆς⁽¹⁾, ἢ «Πανδέκτη» τοῦ Θωμᾶ Κάρρα (1806)⁽²⁾, ἢ «Adunare κλπ.» τοῦ Andronachi Donici (1814)⁽³⁾, ἰδιαίτατα δ' ὁ «Πολιτικὸς Κώδιξ» τοῦ Σκαρλάτου Καλλιμάχη (1817)⁽⁴⁾, ὑπῆρξαν ἐπίσης συλλογαὶ χαρακτηριστικαὶ διὰ τὴν ἐπιβολὴν κυρίως μὲν ἐλληνοβυζαντινῶν, ἐνίοτε ὁμως καὶ δυτικῶν προτύπων⁽⁵⁾, ἅτινα, ὡς γνωστόν, εὐρύτατα ἐχρησιμοποιή-

δεται νῦν τὸ πρῶτον ὑφ' ἡμῶν ἐν τῷ παρόντι τόμῳ κατωτέρω, τὸ «Συνταγμάτιον Ὑψηλάντη» (1780) ἐξεδόθη ὑφ' ἡμῶν ἐν τῇ σειρᾷ τῶν Πραγματειῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κατὰ τὸ ἔτος 1936, ἐσχάτως δὲ καὶ ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου ἐν ἔτει 1957 (ἐπὶ τῆς τελευταίας ταύτης ἐκδόσεως βλ. Π. Ζέπον, ἐν «Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν», 27, 1957, 396 ἐπ.), ἢ «Νομοθεσία» τοῦ Γ. Καρατζᾶ τοῦ 1818 ἀνετυπώθη ὑπὸ Ἰω. καὶ Π. Ζέπων, *Jus Graecoromanum*, 8 (1931) 357 ἐπ. μετὰ προλόγου Κ. Τριανταφυλλοπούλου, ἐξεδόθη δὲ πάλιν ἐσχάτως ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου ἐν ἔτει 1955 (ἐφ' ἧς ἐκδόσεως, βλ. ἐπίσης Π. Ζέπον, ἐνθ' ἀνωτ., ὡς καὶ Ν. Camariano, «Studi», *Revista de Istoria* ἐκδ. Ρουμ. Ἀκαδ., X 1, 1957, 179 ἐπ. καὶ Α. Rădulescu, αὐτ. X 4, 1957, 135 ἐπ.) τέλος ἡ «Δικανικὴ Τέχνη» τοῦ Δ. Καταρτζῆ (1793) ἐξεδόθη ὑπὸ Δ. Β. Οἰκονομίδου, «Ἐπετ. Ἀρχείου Ἱστορίας Ἑλλήν. Δικαίου», 3 (1950) 17 ἐπ., ἐφ' ἧς βλ. καὶ Κ. Θ. Δημαρᾶ, Δ. Καταρτζῆ Ἐγκώμιο τοῦ φιλόσοφου κλπ., (1955) σ. 36 σημ. 1, καθ' οὗ πάλιν Δ. Οἰκονομίδης, «Ἀθηνᾶ», 62 (1958) 17 ἐπ., ἰδίως 22 ἐπ. Ἡ «Δικανικὴ Τέχνη» τοῦ Δ. Καταρτζῆ εἶναι πολύτιμον κείμενον διὰ τὰς ἐν αὐτῷ πληροφορίας περὶ τῆς ἐννόας νομικῶν ὅρων, τῆς διαδικασίας, τοῦ δικαστικοῦ συλλογισμοῦ, τῶν ἀποδεικτικῶν μέσων κλπ. ἐν Βλαχία κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐκδόσεώς της.

1. Ἡ «Βακτηρία τῶν Ἀρχιερέων» συνετάχθη εἰς Ἰωάννινα ἐν ἔτει 1645 ὑπὸ τοῦ ἀρχιμανδρίτου καὶ εἰτα ἐπισκόπου Ἰακώβου· βλ. περὶ ταύτης, καὶ ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὴν ρουμανικὴν μετάφρασιν αὐτῆς, St. Berechet, *Legătura* κλπ. 80 ἐπ. (μετὰ βιβλιογραφίας) καὶ τοῦ αὐτοῦ, *Descoperirea* κλπ., «*Intregiri*», (1938) 18 ἐπ.

2. Περὶ ταύτης βλ. Berechet, *Legătura* κλπ. 150 ἐπ. (μετὰ βιβλιογραφίας) καὶ τοῦ αὐτοῦ, *Der Einfluss* κλπ., «*Μνημόσυνα Παππούλια*» (1934) 38.

3. Περὶ τῆς «Adunare» βλ. Berechet, *Legătura* κλπ. 130 ἐπ. (μετὰ βιβλιογραφίας), ἐν γένει δὲ καὶ L. Casso, *Dreptul bizantin în Basarabia* (μετάφρ. ἐκ τοῦ ρωσ. 1923), Α. Rădulescu, *L'introduction de la législation roumaine en Bessarabie* (ἀνάτυπον ἐκ *Bulletin de la Société de Législation Comparée*, 1930). Πρβλ. καὶ P. Zepos, *L'influence* κλπ., «*L'Europa e il Diritto Romano*», 1 (1953) 429 ἐπ. ἰδίως 431 σημ. 2.

4. Ὁ «Πολιτικὸς Κώδιξ» τοῦ Σκ. Καλλιμάχη ἀνετυπώθη ὑπὸ Ἰω. καὶ Π. Ζέπων, *Jus Graecoromanum*, 8 (1931) 1 ἐπ. μετὰ προλόγου Κ. Τριανταφυλλοπούλου, ἐξεδόθη δὲ νεωστὶ καὶ ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου (*Codul Calimach, Editie Critică, ed. Acad. Rep. Pop. Romîne*, 1958, ἐνθα σ. 945 ἐπ. καὶ βιβλιογραφία)· πρβλ. καὶ C. Triantaphyllopoulos, *Sur les sources du Code Callimaque*, «*Revista Istorică Română*», 1 (1931) 32 ἐπ., Berechet, *Legătura* κλπ. 163 ἐπ., Π. Γ. Βάλληγδα, *Τὸ ἰδιωτικὸν διεθνὲς δίκαιον τοῦ Κώδικος Καλλιμάχη*, «*Μνημόσυνα Παππούλια*» (1934), 271 ἐπ. (καὶ γερμανιστὶ ἐν *Festschrift für R. Laun*, 1957), Γ. Μαντζούφα, Ἡ ἐρμηνεία Zeiller πρότυπον τοῦ Κώδικος Καλλιμάχη (1955), ἐν γένει δὲ νῦν βλ. καὶ V. Georgesco, *op. cit.*, «*Droits de l'Antiquité* κλπ.», (1959) 386 σημ. 10.

5. Περὶ τῆς ἐπιρροῆς δυτικῶν προτύπων βλ. διὰ τὴν «Πανδέκτην» μὲν τοῦ Θ. Κάρρα (ἀνωτ. σημ. 2), ὡς ἐπηρεασθεῖσαν ἀπὸ τὸν Γαλλικὸν *Code Civil* τοῦ 1804, Berechet, *Legătura* κλπ. (1937) 151, διὰ τὸν «Πολιτικὸν Κώδικα» δὲ τοῦ Σκ. Καλλιμάχη, ὡς ἐπηρεασθέντα ἀπὸ τὸν Αὐστριακὸν *Γενικὸν Ἀστικὸν Κώδικα* τοῦ 1811, βλ. τοὺς ἐν τῇ ἀμέσως προηγουμένῃ σημειώσει ἀναφερομένους.

θησαν βραδύτερον τόσον ἐν Ἑλλάδι ὅσον καὶ ἐν Ρουμανίᾳ⁽¹⁾.

Αἱ συλλογαὶ αὗται, ἐξ ὧν ἄλλαι ἔχουν ἤδη ἐκδοθῇ καὶ ἄλλαι παραμένουν εἰσέτι ἀνέκδοτοι εἰς χειρόγραφα, μαρτυροῦν σαφῶς περὶ τῆς ἀναμφισβητήτου ἐπιβολῆς τοῦ ἐλληνοβυζαντινοῦ πνεύματος ἐπὶ τοῦ ἀρχαιοτέρου ρουμανικοῦ δικαίου, τῶν τε προφαναριωτικῶν, ἰδίως ὁμῶς καὶ τῶν φαναριωτικῶν χρόνων. Ἀποτελοῦν οὕτω αἱ συλλογαὶ αὗται τὸν λαμπρὸν κρίκον συνδέσεως τῆς ἱστορίας τοῦ ρουμανικοῦ πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἐλληνοβυζαντινοῦ δικαίου. Ἐν μέσῳ δὲ τῶν συλλογῶν τούτων ἰδιαίτερας ὅλως προσοχῆς καὶ ἐξάρσεως δικαιούται τὸ «Νομικὸν Πρόχειρον» τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου, συνταχθέν, ὡς ἐσημειώθη ἀνωτέρω, ἐν Βουκουρεστίῳ κατὰ τὸ ἔτος 1765⁽²⁾.

Πράγματι τὸ Νομικὸν Πρόχειρον τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου ἀποτελεῖ τὴν πρώτην ἐκτενῆ συλλογὴν διατάξεων δικαίου λαϊκοῦ καὶ κανονικοῦ, ἥτις, συνταχθεῖσα εἰς γλῶσσαν ἐλληνικὴν, καὶ δὴ μόνον εἰς γλῶσσαν ἐλληνικὴν⁽³⁾, ἤνοιξε τὸν δρόμον εἰς τοὺς ἐπακολουθήσαντας μεγάλους ἐπισήμους καὶ ἡγέμονικους φαναριωτικούς κώδικας, τοῦ τέλους τοῦ ιη' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ιθ' αἰῶνος, ἥτοι εἰς τὸ «Συνταγμάτιον Νομικὸν» τοῦ Ὑψηλάντη καὶ εἰς τὴν «Νομοθεσίαν» τοῦ Καρατζᾶ ἐν Βλαχίᾳ, ὡς καὶ εἰς τὸν «Πολιτικὸν Κώδικα» τοῦ Καλλιμάχη ἐν Μολδαβίᾳ. Ὑπὸ τὴν ἔποψιν δὲ ταύτην, ἡ σημασία τοῦ Νομικοῦ Προχείρου εἶναι μοναδική, λαμβανομένου ἰδίως ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὁ πρὸ τούτου εἰς ἐλληνικὴν γλῶσσαν συνταχθεὶς «Νομοκάνων» τοῦ Γεωργίου Τραπεζουντίου (1730) εἶχε περιλάβει κανονικάς κυρίως διατάξεις καὶ κατ' ἀκολουθίαν δὲν ἐκέκτειτο γενικωτέραν διὰ τὴν καθόλου ἱστορίαν τοῦ δικαίου σημασίαν. Τούναντίον, τὸ Νομικὸν Πρόχειρον τοῦ Φωτεινοπούλου ἔχει ὅλως ἰδιαίτεραν σημασίαν τόσον διὰ τὴν πληρότητα αὐτοῦ, ὡς περιέχον διατάξεις ἀστικοῦ καὶ ποινικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου, ὅσον καὶ διότι σαφῶς ἀποδεικνύει τὴν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐκδόσεώς του πλήρη καὶ ὀριστικὴν ἐπιβολὴν τοῦ ἐλληνοβυζαντινοῦ δικαίου εἰς τὰς παραδυναβίους ἡγεμονίας καὶ εἰδικώτερον εἰς τὴν Βλαχίαν. Ἰσχυσε δὲ τὸ Νομικὸν Πρόχειρον πιθανώτατα ἐπὶ μακρόν, καὶ δὴ καὶ παραλλήλως πρὸς τοὺς μεταγενεστέρους αὐτοῦ φαναριωτικούς κώδικας τῆς Βλαχίας, ἐάν τις κρίνῃ ἐκ τοῦ σχετικῶς μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν σωζομένων χειρογράφων, ὧν τὸ ἐκδιδόμενον κατωτέρω ἐν τῇ πραγματείᾳ ταύτῃ εἶναι χρονολογητέον μετὰ τὸ 1833⁽⁴⁾.

1. Διὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι στροφὴν πρὸς τὰ δυτικὰ πρότυπα βλ. P. Zepos, *Greek Law*, (1949) 52 ἐπ. (μετὰ βιβλιογραφίας), Π. Ζέπου, *Ἡ νεωτέρα ἐλληνικὴ ἐπιστήμη τοῦ ἀστικοῦ δικαίου*, (1954) 8 ἐπ. (μετὰ βιβλιογραφίας καὶ πληροφοριῶν). Διὰ τὰ ἐν Ρουμανίᾳ βλ. νῦν V. Georgesco ἐνθ' ἀνωτ.

2. Περὶ τῆς χρονολογίας συντάξεως τοῦ Νομικοῦ Προχείρου βλ. καὶ κατωτέρω σ. LIII ἐπ.

3. Εἶναι ὅλως ἀξιοσημείωτον, ὅτι τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου δὲν ὑπάρχει ρουμανικὴ μετάφρασις. Ἐν τῷ τίτλῳ τοῦ Νομικοῦ Προχείρου (ἐκδ. 1959 σ. 37) γίνεται λόγος περὶ «μεταφράσεως», ἀλλ' ὡς ἐν αὐτῷ τούτῳ τῷ τίτλῳ δηλοῦται πρόκειται περὶ μεταφράσεως «εἰς ἐλληνικὴν ἀπλὴν διάλεκτον», ἥτοι ἐκ τῆς βυζαντινῆς γλώσσης τῶν χρησιμοποιηθεισῶν πηγῶν εἰς τὴν καθομιλουμένην ἀπλοελληνικὴν γλῶσσαν τοῦ τέλους τοῦ ιη' αἰῶνος. Ἐξ ἑτέρου, περὶ τῆς σημασίας τῆς διδασκαλίας τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης μαρτυρεῖ ἡ διάταξις Β', 31. α' (κατωτ. σ. 227), προβλέπουσα περὶ τοῦ μισθοῦ τῶν διδασκάλων τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων.

4. Περὶ τῆς ἰσχύος τοῦ Νομικοῦ Προχείρου δὲν ἔχομεν πληροφορίας. Τὰ χειρόγραφα του ὁμῶς ἐξικνούνται ἔτι καὶ πέραν τοῦ 1833 (βλ. κατωτ. ὑπὸ 3, σελ. LV). Τοῦτο δ' εἶναι χαρακτηριστικῶς

2.—Περὶ τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου, τοῦ συντάκτου τοῦ Νομικοῦ Προχείρου, αἱ ὑπάρχουσαι πληροφορίες εἶναι ὀλίγαι, ἐνίοτε δὲ καὶ συγκεχυμέναι, ἰδίᾳ ἐξ ἐπόψεως χρονολογικῆς ἀκριβείας.

Ὁ τίτλος τοῦ Νομικοῦ Προχείρου, ὡς ἐπίσης καὶ τὸ εἰσαγωγικὸν χρυσόβουλλον τοῦ ἡγεμόνος, ἀναφέρουν τὸν Μιχαήλ Φωτεινὸν ἢ Φωτεινόπουλον ὡς «τιμιώτατον καὶ λογιώτατον ὑπατον τῶν φιλοσόφων τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας», ὡς χρηματίσαντα «μέγαν παχάρνικον καὶ μέγαν γραμματικὸν» παρὰ τῷ ἡγεμόνι καὶ τέλος ὡς καταγόμενον ἐκ Χίου⁽¹⁾. Ἀληθῶς δ' ὁ Φωτεινόπουλος ἦτο τὴν καταγωγὴν Χίος, ἄγνωστον ὅμως ποῦ καὶ πότε γεννηθεὶς καὶ ἀποθανών. Ἡ ἐν τῷ τίτλῳ τοῦ Νομικοῦ Προχείρου μνεία αὐτοῦ ὡς «ὑπάτου τῶν φιλοσόφων τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας» ὑποδηλοῖ, ὅτι ὁ Φωτεινόπουλος ὑπῆρξεν ἴσως σπουδαστής, εἴτα δὲ καὶ διδάσκαλος τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἄγνωστον ὅμως ἀκριβῶς πότε⁽²⁾. Βέβαιον εἶναι τουναντίον, ὡς πάλιν ἐξ αὐτοῦ τοῦ τίτλου τοῦ Νομικοῦ Προχείρου προκύπτει, ὅτι ὁ Φωτεινόπουλος διέμεινεν ἐπὶ μακρὸν ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ ἡγεμόνος τῆς Βλαχίας, ἀνυψωθείς ἐν αὐτῇ εἰς εὐγενῆ τιτλοῦχον, ἥτοι εἰς «μέγαν παχάρνικον», ἥδη πρὸ τοῦ 1765, τοῦ ἔτους δηλαδὴ τῆς συντάξεως τοῦ Νομικοῦ Προχείρου⁽³⁾. Διέμεινε δ' εἰς τὴν Βλαχίαν ἔτι καὶ πέρα τοῦ 1781, ὡς τοῦτο προκύπτει ἐκ τῆς ὑπ' αὐτοῦ συντάξεως καὶ ἐτέρας συλλογῆς, τῆς «Εἰσαγωγῆς τῶν Νόμων», ἐν

δηλωτικὸν περὶ τῆς ἰσχύος αὐτοῦ, ὡς φρονούμεν· πρὸ βλ. καὶ Κ. Ι. Δουβουνιώτου, Μιχαήλ Φωτεινός, «Θεολογία», 1 (1923) 327 ἐπ., ἰδίᾳ 332 σημ. 1, ἐνθα σημειοῦται ὅτι εἰς τὸ Νομικὸν Πρόχειρον τοῦ Φωτεινοπούλου παραπέμπει καὶ ἡ Πανδέκτη τοῦ Νικολάου Καρατζᾶ, περὶ ἧς Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος», 6 (1910) τεύχ. 2β', σ. 81 ἐπ.

1. Περὶ τῶν τίτλων τούτων τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου μνημονεύει τὸ εἰσαγωγικὸν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου χρυσόβουλλον τοῦ ἡγεμόνος (ἐκδ. 1959. σ. 35 στίχ. 29 ἐπ.) ὡς καὶ αὐτὸς ὁ τίτλος τοῦ Νομικοῦ Προχείρου (ἐκδ. 1959 σελ. 37). Σημειωτέον, ὅτι τὸ Χρυσόβουλλον τοῦ ἡγεμόνος ἀναφέρει τὸν συντάκτην τοῦ Νομικοῦ Προχείρου ὡς Μ. Φωτεινὸν (ὄνομα ὅπερ ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλας περὶ τούτου πηγάς), ἐνῶ ὁ τίτλος τοῦ Νομικοῦ Προχείρου (γραφεὶς ὑπὸ τοῦ συντάκτου του) ὀνομάζει αὐτὸν Μ. Φωτεινόπουλον. Περὶ τῶν Φωτεινῶν ἐν γένει καὶ περὶ τοῦ Φωτεινοπούλου, βλ. Δουβουνιώτην, «Θεολογία», 1 (1923) 327 σημ. 1 ἐπ., Ἀμάντου, Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κλπ., (1946), 156 ἐπ. Βλ. καὶ κατωτέρω σ. XXXIX σημ. 2.

2. Ὁ Γ. Ι. Ζολώτας, Ἱστορία τῆς Χίου, Γ' 1 (1926) 508, γράφει, ὅτι ὁ Μ. Φωτεινόπουλος διετέλεσε διδάσκαλος τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς περὶ τὸ ἔτος 1778, ὅτε συνέγραψε καὶ «Εἰσαγωγὴν τῶν νόμων», ἥτοι τὰ «Ἰνστιτοῦτα κατ' ἐπιτομήν», καὶ ὅτι μεταγενεστέρως μετέβη εἰς τὰς παραδουναβίους ἡγεμονίας, ἐνθα ἐδίδαξε καὶ διετέλεσε «μέγας παχάρνικος» τοῦ ἡγεμόνος. Αἱ πληροφορίες ὅμως αὗται δὲν φαίνονται ἀκριβεῖς, ἰδίᾳ διότι ἥδη ἀπὸ τοῦ 1765 ἔχομεν ἐκδεδομένον τὸ Νομικὸν Πρόχειρον ἐν Βουκουρεστίῳ. Πρὸ βλ. Π. Ζέπον, Τὸ Νομικὸν Πρόχειρον κλπ., «Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν», 13 (1937) 411 ἐπ., ἰδίᾳ 414.

3. Τὸ χρυσόβουλλον τοῦ ἡγεμόνος ὀμιλεῖ περὶ τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου, ὡς «χρηματίσαντος» μεγάλου παχαρνίκου (βλ. Π. Ζέπον, ἐκδ. 1959 σ. 35 στίχ. 31), ὁ δὲ τίτλος τοῦ Νομικοῦ Προχείρου ἀναφέρει αὐτὸν ὡς «πρώην» μεγάλου παχαρνίκου. Ἐξ ἐτέρου, «μέγας παχάρνικος» (ρουμ. *pa-harnic* = οἰνοχόος) ἦτο ἐν τῇ βλαχικῇ αὐλῇ ἀξίωμα τῆς β' τάξεως, ἐσήμαινε δὲ παλαιότερον πράγματι τὸν οἰνοχόον τοῦ ἡγεμόνος, εἴτα ὅμως ἀπλῶς τιτλοῦχον τῆς αὐλῆς αὐτοῦ, βλ. Δ. Φωτεινοῦ, Ἱστορία, τῆς Δακίας κλπ., Γ' 495 ἐπ., ἐν γένει δὲ περὶ τῶν τίτλων καὶ ἀξιομάτων τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν βλ. καὶ N. Blaramberg, *Essai comparé* κλπ. (Buc. 1885).

Βουκουρεστίω κατὰ τὸ ἔτος 1777 ⁽¹⁾, ὡς καὶ ἐκ τῆς συγγραφῆς, ἐπίσης ἐν Βουκουρεστίῳ κατὰ τὸ 1781, τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον «Παραινέσεις ἄρχοντος τινος ὑπάτου τῶν φιλοσόφων καὶ μεγάλου παχαρνίκου Βλαχίας Μιχαήλ Φωτεινοῦ τοῦ Χίου, συντεθεῖσαι παρ' αὐτοῦ καὶ ἐκδοθεῖσαι πρὸς τὸν υἱόν» ⁽²⁾. Οὕτω δ' ἐν τέλει, ἐνῶ αἱ περὶ τῆς ζωῆς τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου σωζόμεναι πληροφορίαι εἶναι πενιχραί, τὸ συγγραφικὸν αὐτοῦ ἔργον, τουναντίον, παρίσταται διὰ τὴν ἐποχὴν του ὡς σημαντικόν, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν, ὅτι πλὴν τῶν ἀνωτέρω σημειωθέντων, εἰς τὸν Μιχαήλ Φωτεινόπουλον ἀποδίδεται καὶ ἕτερον ἔργον, τὸ «Πυξίον» ὅπερ περιέχεται ἐν κώδικι τῆς ἐν Μακεδονίᾳ μονῆς Κοσινίτζης ⁽³⁾, εἰς αὐτὸν δ' εἶναι ἀποδοτέα καὶ ἄλλα τινα ἔργα, περιεχόμενα εἰς χειρογράφους κώδικας ἐν Ἑλλάδι ἢ ἐν Ρουμανίᾳ ⁽⁴⁾.

Ὁ Μιχαήλ Φωτεινόπουλος, ὁ συντάκτης τοῦ Νομικοῦ Προχείρου, παρίσταται οὕτω πολυγράφος. Ἡ πλουσία δὲ συγγραφικὴ του παραγωγὴ μαρτυρεῖ ἐπαρκῶς περὶ τῆς εὐρυμαθείας καὶ τῆς καθόλου πνευματικῆς συγκροτήσεώς του.

Ἀνῆκεν οὗτος εἰς τὸν εὐρὺν κύκλον τῶν λογίων ἀνδρῶν τοῦ τότε ὑποδούλου ἑλληνικοῦ ἔθνους, οἵτινες, διακρινόμενοι εἰς τὰ γράμματα, συχνότατα εὕρισκον διέξοδον καὶ ἀπήχησιν εἰς τὰς παραδουναβίους ἡγεμονίας, κατὰ τὸν ἡ' καὶ μέχρι τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 19^{ου} αἰῶνος ⁽⁵⁾. Πρέπει δὲ μετ' ἀσφαλείας νὰ συμπεράνωμεν,

1. Περὶ τοῦ ἔργου «Ἡ Εἰσαγωγή τῶν Νόμων, ἢτοι τὰ Ἰνστιτούτα κατ' ἐπιτομὴν» βλ. ἤδη Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Ἐκθέσις κλπ., Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύνλογος» Κωνσταντινουπόλεως, παράρτημα τοῦ 17ου τόμου (1887) 1 ἐπ., ἰδίᾳ σ. 9, Ζολώτα, ἐνθ' ἀνωτ. Ὑποθέτω, ὅτι πρόκειται περὶ τῆς ἀνεκδότου εἰσέτι παραλλαγῆς τοῦ Νομικοῦ Προχείρου, τῆς περιεχομένης ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 1195 ἑλληνικῷ χειρογράφῳ τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου, περὶ οὗ βλ. καὶ κατωτέρω (ἀριθ. 6 ὑπὸ ἡ', σ. LIV).

2. Τὰς «Παραινέσεις» ταύτας περιέχει τὸ ὑπ' ἀριθ. 1184 χειρόγραφον τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, περιγραφὴν ὑπὸ Δουβουνιώτου, ἐνθ' ἀνωτ. (σ. 333 ἐπ.), ὅστις καὶ ἐξέδωκε τμήμα τῶν «παραινέσεων» τούτων ὡς δείγμα (αὐτ. 335 ἐπ.)· πρβλ. περὶ τῶν «παραινέσεων» τούτων καὶ Ἀμάντου, Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κλπ., 157. Τὸ αὐτὸ χειρόγραφον 1184 περιέχει καὶ ἄλλα ἔργα τοῦ Μ. Φωτεινοῦ (Φωτεινοπούλου)· βλ. κατωτ. σημ. 4. Αἱ «Παραινέσεις» περιέχονται καὶ εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 1308 ἑλληνικὸν χειρόγραφον τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου, ὅπερ εἶναι πρόσφατον ἀντίγραφον ἀγνώστου χειρός, ὡς μὲ πληροφορεῖ ὁ φίλος κ. Λ. Βρανούσης, συνεργάτης τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

3. Τὸ «Πυξίον» ἢ ἄλλως «Τοῦ Φωτεινοῦ αἱ μεμβράναι» σημειοῦνται καὶ ὑπὸ Ζολώτα, ἐνθ' ἀνωτ. 508 καὶ ὑπὸ Ἀμάντου, Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κλπ., 158 καὶ ὑπὸ ἄλλων.

4. Ἐν Ἑλλάδι οὕτω τὸ ἀνωτέρω (σημ. 2), σημειωθὲν ὑπ' ἀριθ. 1184 χειρόγραφον τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν περιέχει εἰς τὰς 126 σελίδας αὐτοῦ δέκα πέντε ἔργα ἢ λόγους τοῦ Μ. Φωτεινοῦ (Φωτεινοπούλου), ἐξ ὧν ὁ Δουβουνιώτης, ἐνθ' ἀνωτ. σ. 335 ἐπ., 338 ἐπ., 340 ἐπ., πλὴν τοῦ ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθέντος δείγματος τῶν «Παραινέσεων» (βλ. ἀνωτ. σημ. 2), ἐξέδωκε καὶ τὸν «Ἐπιτάφιον εἰς τὸν Ρημνίκου Kaisáριον» ὡς καὶ ἕτερον ἐπικήδειον λόγον εἰς ἀγνώστου ἀρχιερέα. Ἐν Ρουμανίᾳ ἐξ ἑτέρου τὸ ὑπ' ἀριθ. 1434 ἑλλ. χφ. τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου (περὶ οὗ μὲ πληροφορεῖ ὁ κ. Λ. Βρανούσης) περιέχει περίληψιν τῶν Βασιλικῶν τοῦτο, ὅμως, πιθανῶς, ἀποδίδει τὸ περιεχόμενον τινὸς τῶν ἤδη ἀνωτέρω σημειωθέντων ἄλλων συγγραμμάτων τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου.

5. Πολλοὶ εἶναι οἱ εἰς τὰς παραδουναβίους ἡγεμονίας δρᾶσαντες Ἕλληνες λόγιοι, ἱατροὶ κλπ.· περὶ τούτων βλ. Ἀμάντου, Οἱ Ἕλληνες εἰς τὴν Ρουμανίαν πρὸ τοῦ 1821 (1944) ἐνθα καὶ βιβλιο-

ὅτι ὁ Μιχαήλ Φωτεινόπουλος, κάτοχος τῆς ἀνωτάτης παιδείας τῆς ἐποχῆς τοῦ, ὑπῆρξεν ἐκ τῶν ἐκλεκτῶν λογίων ἀνδρῶν, οἵτινες συνετέλεσαν εἰς τὴν προαγωγήν τῆς πνευματικῆς καλλιέργειας τοῦ τόπου ἐν ᾧ ἔδρασαν, ἦτοι, ἐν προκειμένῳ τῆς Βλαχίας⁽¹⁾. Χίος δὲ τὴν καταγωγήν, μὲ ὑπερηφάνειαν σημειοῖ εἰς πάντα τὰ συγγράμματα τοῦ τὴν καταγωγήν του ταύτην, διαδηλῶν οὕτω τὸν πρὸς τὴν ἰδιαιτέραν του πατρίδα ἔρωτα ἢ ἴσως καὶ τὴν νοσταλγίαν, τὸν ἔρωτα ἢ τὴν νοσταλγίαν, τὴν ὁποίαν ἠδυνήθη νὰ μεταδώσῃ περαιτέρω ἄσβεστον καὶ εἰς τὸν υἱὸν αὐτοῦ Θεόδωρον, τὸν συγγραφέα τῆς ἀνεκδότου εἰσέτι «Ἱστορίας τῆς Δακίας»⁽²⁾, χρηματίσαντα «ἄρχοντα σερδάρην»⁽³⁾ ἐν Βλαχίᾳ, ὑπερηφάνως δ' ἐπίσης αὐτοσημιούμενον «ἐκ Χίου».

3.—Ὡς χρόνος ἐκδόσεως τοῦ Νομικοῦ Προχείρου εἶναι θεωρητέος τὸ ἔτος 1765, διότι τὸ ἔτος τοῦτο προκύπτει ὡς χρόνος συντελέσεως τῆς συντάξεως τῆς συλλογῆς ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ ὑπὸ τοῦ Στεφάνου Μιχαήλ Ρακοβίτζα ἐκδοθέντος χρυσοβούλ-

γραφία (βλ. ἀνωτ. σ. XXXIV σημ. 2)· περὶ τοῦ λογίου Δ. Καταρτζῆ βλ. καὶ ἀνωτ. σ. XXXIV σημ. 4.

1. Ἀμφίβολον εἶναι, ἐὰν ὁ Μ. Φωτεινόπουλος ὑπῆρξεν ἱερεὺς. Ὁ Δυοβουνιώτης, ἐνθ' ἀνωτ. 329 σημ., δημοσιεύων δύο ἐπιγράμματα τοῦ Θεοδώρου Φωτεινοῦ, υἱοῦ τοῦ Μιχαήλ, ἀνέγνωσε τὴν ὑπογραφήν τοῦ συντάξαντος ὡς «Θεόδωρος Φωτεινός υἱὸς παπᾶ Μικὲ τοῦ Χίου»· πιθανὸν ὅμως τὸ «παπᾶ» νὰ εἶναι κακὴ ἀνάγνωσις τῆς βραχυγραφίας «παχ(αρον/αον)» («παχον») (βλ. καὶ ἐπομένην σημείωσιν). Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ὡς «ἱερεὺς» φέρεται ὁ Μ. Φωτεινός (Φωτεινόπουλος) εἰς τὸ ἀνωτέρω σημ. Ἰ σημειωθὲν «Πυξίον» (βλ. Ἀμάντου, Τὰ γράμματα εἰς Χίον κλπ. 158) τὴν ἰδιότητα ὅμως ταύτην τοῦ ἱερέως εἰς οὐδὲν ἄλλο χειρόγραφον ἀπαντᾷται, καίτοι αὕτη, ὡς οὐσιώδης, δὲν ἦτο φυσικὸν νὰ παραλείπεται. Ἐν γένει περὶ Φωτεινοπούλου βλ. καὶ Jorga, *Istoria literaturii* κλπ., II (1901) 444 ἐπ., καὶ τοὺς ὑπὸ Berchet, *Legătura* κλπ. 146, σημειωμένους. Εἰς προικοσύμφωνον Χίου τοῦ 1734 ἀναφέρεται «παπᾶ Φωτεινός», βλ. Βισβίτζα, Αἱ μεταξὺ συζύγων περιουσι. σχέσεις κλπ., 126.

2. Ὁ πλήρης τίτλος ταύτης εἶναι «Ἱστορία τῆς Δακίας, δηλ. Βλαχίας, Μολδανίας καὶ Τρανσυλβανίας, συντεθεῖσα παρὰ τοῦ ἄρχοντος σερδάρη Θεοδώρου Φωτεινοῦ τοῦ ἐκ Χίου, 1795». Ὑπάρχει δ' αὕτη ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 972 ἐλληνικῷ χειρογράφῳ τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου (βλ. περιγραφὴν ὑπὸ N. Camariano, *Catalogul* κλπ. II, 1940, 71). Ἐτερον χειρόγραφον τῆς «Ἱστορίας» ταύτης ἔχω εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις ἰδιωτικὴν μου βιβλιοθήκην, ἀποκτηθὲν ἐξ ἀγορᾶς παρὰ τοῦ ἐν Ἀθήναις βιβλιοπώλου B. Γρηγοριάδου ἐν ἔτει 1957. Τὸ χειρόγραφον τοῦτο εἶναι κῶδιξ ἐσταχωμένος (δερματόδετος) τῶν ἀρχῶν τοῦ 19 αἰῶνος, διαστάσεων 0,235X0,175 μ., οὗτινος ἐλλείπει τὸ πρῶτον ἐκ δύο σελίδων φύλλον (προφανῶς τὸ περιέχον τὸν τίτλον τῆς Ἱστορίας), ἀποτελούμενος δ' ἐξ ὀκτὼ σελίδων ἀνευ ἀριθμήσεως καὶ ἐτέρων 160 σελίδων ἠριθμημένων ὑπὸ τοῦ γραφέως. Ἀρχεῖται δὲ δι' ἀφιερώσεως πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας (Ἰωάννην) Κωνσταντῖνον Γεωργίου Χατζερῆν, ἡγεμονεύσαντα κατὰ τὰ ἔτη 1797-1799, τοῦ συγγραφέως ὑπογραφομένου «Θεόδωρος Φωτεινός υἱὸς παχ. μικὲ» (ἦτοι οὐχὶ «παπᾶ μικὲ», βλ. προηγουμένην σημ.). Περὶ τοῦ συγγραφέως τῆς «Ἱστορίας» ταύτης Θεοδώρου Φωτεινοῦ, υἱοῦ τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου, ὡς καὶ περὶ τοῦ ὅτι ἡ «Ἱστορία» αὐτοῦ ἀπετέλεσε τὴν βάσιν τοῦ πρώτου τόμου τῆς ὑπὸ τοῦ Διονυσίου Φωτεινοῦ ἐν ἔτει 1817 ἐν Βιέννῃ δημοσιευθείσης «Ἱστορίας τῆς πάλαι Δακίας κλπ.», βλ. N. Camariano, *Un izvor necunoscut* κλπ., «*Revista Istorică Română*», 10 (1940) 227 ἐπ. Περὶ δὲ τοῦ Διονυσίου Φωτεινοῦ βλ. N. Σβορώνου, Ὁ Διονύσιος Φωτεινός κλπ., «Ἑλληνικά», 10 (1938) 133 ἐπ. Ἐν γένει περὶ τῶν Φωτεινῶν βλ. καὶ Δυοβουνιώτου, ἐνθ' ἀνωτ., Ἀμάντου, Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κλπ., 158, πρβλ. ἀνωτ. σ. XXXVII σημ. 1.

3. Περὶ τοῦ ἀξιώματος τοῦ «σερδάρη» (ρουμ. *serdar* ἢ *biv* vel *serdar*) βλ. Δ. Φωτεινοῦ, Ἱστορία Δακίας κλπ., Γ' (1819) 502.

λου⁽¹⁾. Τοῦτο δ' ἔστω καὶ ἂν εἰς τὰ πλεῖστα τῶν σωζομένων χειρογράφων τὸ χρυσόβουλλον τοῦτο φέρεται ὡς ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ κατὰ τὸ 1766 ἡγεμονεύσαντος Σκαρλάτου Γρηγορίου Γκίκα, ἔστω δὲ καὶ ἂν ὁ τίτλος τοῦ Νομικοῦ Προχείρου φέρει εἰς τὰ χειρόγραφα ταῦτα ὡς ἔτος ἐκδόσεως τὸ 1766.

Πράγματι, τὸ χρυσόβουλλον, ὅπερ ἀπαντᾷ εἰς τινὰ τῶν χειρογράφων τοῦ Νομικοῦ Προχείρου καὶ ὅπερ ἐπέχει θέσιν εἰσαγωγῆς αὐτοῦ, εἰς ἓν ἐκ τῶν χειρογράφων τούτων ἀναφέρεται ὡς ἐκδοθὲν ἤδη ἐν ἔτει 1765 ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος Στεφάνου Μιχαήλ Ρακοβίτζα· τὸ χρυσόβουλλον δὲ τοῦτο, κατὰ τὸ κείμενον αὐτοῦ, προϋποθέτει ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1765 συντετελεσμένην τὴν ἐργασίαν συντάξεως καὶ ἐκδόσεως τοῦ Νομικοῦ Προχείρου⁽²⁾. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι εἰς ἄλλα χειρόγραφα τὸ αὐτὸ χρυσόβουλλον ἐπιγράφεται ὡς ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ Σκαρλάτου Γρηγορίου Γκίκα, ὅστις κατέστη ἡγεμὼν κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1765 καὶ παρέμεινεν εἰς τὸν θρόνον τῆς Βλαχίας καὶ κατὰ τὸ 1766, ἔτος, ὅπερ εἰς τὰ χειρόγραφα ταῦτα ἀναφέρεται ὡς χρονολογία ἐκδόσεως τοῦ χρυσοβούλλου, ὡς καὶ τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Φωτεινοπούλου ἐν τῷ τίτλῳ αὐτοῦ. Τὸ γεγονὸς ὁμῶς, ὅτι κατὰ τὸ κείμενον τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ Στεφάνου Μιχαήλ Ρακοβίτζα, τὸ Νομικὸν Πρόχειρον φέρεται ὡς περατωθὲν ἤδη ἀπὸ τοῦ 1765, ἐπιβάλλει, ὅπως τὸ ἔτος τοῦτο θεωρηθῇ ὡς ἔτος ἐκδόσεως τῆς συλλογῆς. Τοῦτο δὲ καίτοι, ὡς ἀνωτέρω ἐσημειώθη, ἡ χρονολογία αὕτη εὔρηται εἰς ἀντίφασιν πρὸς τὴν παρεχομένην εἰς τὰ πλεῖστα ἐκ τῶν λοιπῶν σωζομένων χειρογράφων, ἐν οἷς καὶ εἰς τὸ χειρόγραφον τοῦ Κρατικοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἰασίου, ἐξ οὗ ἐπιχειρεῖται καὶ ἡ ἐν τῷ τόμῳ τούτῳ ἀκολουθοῦσα ἐκδοσις⁽³⁾.

Ἀπὸ ἄλλης ἐπόψεως, ἡ τοιαύτη ἀντίφασις περὶ τὴν χρονολόγησιν τῶν χειρογράφων ἔχει, ὡς φρονοῦμεν, τὴν ἐξῆς ἐξήγησιν⁽⁴⁾: Ὁ Στέφανος Ρακοβίτζας, ἡγεμὼν τῆς Βλαχίας ἀπὸ τοῦ 1764, ἀνέθεσεν εἰς τὸν Μιχαήλ Φωτεινόπουλον τὴν κατάρτισιν εὐσυνόπτου συλλογῆς τοῦ ἐν Βλαχίᾳ ἰσχύοντος δικαίου. Κατὰ τὸ 1765, καὶ δὴ πιθανώτατα κατὰ τοὺς τελευταίους μῆνας τῆς ἡγεμονίας τοῦ Ρακοβίτζα, ὁ Φωτεινόπουλος εἶχε περατώσει τὸ ἀνατεθὲν εἰς αὐτὸν ἔργον, ὁ δὲ Ρακοβίτζας εἶχεν ἐκδόσει καὶ τὸ εἰσαγωγικὸν αὐτοῦ χρυσόβουλλον, τὸ φέρον χρονολογίαν 1765. Ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου ὁμῶς 1765 ὁ Στέφανος Ρακοβίτζας ἔπαυσε νὰ ἡγεμονεῦῃ ἐπὶ τοῦ θρόνου τῆς Βλαχίας· ἐφ' ᾧ καὶ οἱ ἀντιγραφεῖς τοῦ Κώδικος, ἴσως συναινοῦντος καὶ τοῦ Φωτεινοπούλου,

1. Ὡς πρὸς τὴν ἐνδεχομένην ἰσχὺν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου βλ. ἀνωτέρω σ. XXXVI σημ. 4.

2. Οὕτω τὸ εἰς τὸ χφ. ὑπ' ἀριθ. 274 (20) τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας περιεχόμενον χρυσόβουλλον, ὅπερ ἀναδημοσιεύεται εἰς ἐκδ. 1959 σ. 35 ἐπ., καὶ ὅπερ (σ. 35 στίχ. 37, σ. 36 στίχ. 1 ἐπ.) σαφῶς ἐκφράζεται εἰς χρόνον παρελθόντα, προϋποθέτον συντετελεσμένην τὴν σύνταξιν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου. Πρβλ. καὶ κατωτ. ὑπὸ 6α' (σ. LIII).

3. Τὰ πλεῖστα τῶν σωζομένων χειρογράφων τοῦ Νομικοῦ Προχείρου φέρουν χρονολογίαν 1766· βλ. οὕτω τὰ χφφ. τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας 275 (122), 276 (131), 277 (378), 986, 987, ὡς καὶ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ τοῦ Κρατικοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἰασίου· βλ. κατωτ. ὑπὸ 6, β', γ', δ', ε', ζ', ι', ια' (σ. LIII ἐπ.). Παραλλαγὴν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου, χρονολογουμένην ἀπὸ 1777, περιέχει τὸ χφ. 1195 τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας· βλ. κατωτ. ὑπὸ 6, η' (σ. LIV).

4. Πρβλ. ἤδη Δυοβουνιώτην, ἐνθ' ἀνωτ., «Θεολογία», 1 (1923) 332, ἰδίως δὲ Π. Ζέπον, ἐνθ' ἀνωτ., «Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν», 13 (1937) 415 ἐπ.

οὐδαμῶς ἐδίστασαν καὶ ἔσπευσαν ν' ἀφιερῶσουν καὶ ν' ἀποδώσουν τὸ ὅλον ἔργον εἰς τὸν νέον ἡγεμόνα, τὸν Σκαρλᾶτον Γκίκαν. Ἡ τοιαύτη δ' ἱστορικὴ καὶ χρονολογικὴ στρέβλωσις οὐδεμίαν παρεῖχε δυσκολίαν κατὰ τοὺς ἀπολυταρχικοὺς ἐκείνους χρόνους. Τουναντίον μάλιστα, ἡ στρέβλωσις αὕτη ἴσως νὰ εἶχε καὶ ἄλλην οὐσιαστικωτέραν δικαιολογίαν, τὴν κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἐκδήλωσιν τοῦ μίσους τῶν ὑπηκόων πρὸς τὸν τυραννήσαντα τὴν χώραν Ρακοβίτζαν καὶ ἀντιθέτως τὴν διαδήλωσιν τῆς ἀγάπης αὐτῶν πρὸς τὸν νέον ἀγαθὸν ἡγεμόνα Σκαρλᾶτον Γκίκαν. Πράγματι δέ, φαίνεται, ὅτι ὑπῆρξεν ἐξόχως ζωηρὰ ἡ ἀντίθεσις τῆς πολιτείας ἐκατέρου τῶν ἡγεμόνων τούτων⁽¹⁾, ὥστε ἴσως, κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ συντάκτου καὶ τῶν ἀντιγραφέων τοῦ Νομικοῦ Προχείρου, ἡ στρέβλωσις τῆς ἱστορίας καὶ ἡ ἀπονομὴ τοῦ νομοθετικοῦ ἔργου εἰς τὸν ἀγαθὸν ἡγεμόνα ἀπετέλει, πλὴν ἄλλων, καὶ ἔργον δικαιοσύνης.

§ 2

Αἱ πηγαὶ καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ Νομικοῦ Προχείρου

4.—Αἱ πηγαὶ ἐξ ὧν ἠντλήσεν ὁ συντάκτης τοῦ Νομικοῦ Προχείρου διὰ τὴν σύνθεσιν τῆς συλλογῆς αὐτοῦ ὡς ἔτι καὶ ἐκ τοῦ τίτλου τῆς συλλογῆς ταύτης προκύπτει, εἶναι τὰ «καθολικὰ νόμιμα, ἐκκλησιαστικά τε καὶ πολιτικά», ἥτοι αἱ κανονικαὶ καὶ πολιτικά, ἄλλως βασιλικαί⁽²⁾, διατάξεις, αὐτὸ τοῦτο τὸ βυζαντινὸν λαϊκὸν καὶ κανονικὸν δίκαιον, ὑπὸ τὴν μορφήν τῶν εἰς τὸν συντάκτην τοῦ Νομικοῦ Προχείρου προσφερομένων πολλῶν νομοθετικῶν ἢ ἄλλων συλλογῶν. Κατὰ τὸ εἰσαγωγικὸν δὲ τοῦ ἡγεμόνος χρυσόβουλλον, ὁ Μ. Φωτεινόπουλος ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν αὐτοῦ «ὁμοῦ καὶ τὰς τοπικὰς συνηθείας ὅπου τέως εἶναι ἐν χρήσει»⁽³⁾.

1. Ὁ Δ. Φωτεινός, *Ἱστορία Λακίας*, 2 (1818) 331 ἐπ., περιγράφει χαρακτηριστικῶς τὴν ἀντίθεσιν τῆς ἡγεμονίας τοῦ Στεφάνου Ρακοβίτζα καὶ τοῦ Σκαρλᾶτον Γκίκα. Περὶ τοῦ πρώτου σημειοῖ τόσον τὴν φονικὴν δρᾶσιν ὅσον καὶ τὴν ἀγρίαν διοίκησιν καὶ διαχείρισιν τῶν κοινῶν. Ἀντιθέτως διὰ τὸν Σκαρλᾶτον Γκίκαν λέγει ὅτι «ἀγχαλὰ καὶ ἐγίνοντο αἱ ἡγεμονεῖαι... ἐπὶ χρήμασι, πλὴν ὅταν ἐφθάνεν εἰς τοῦ βασιλέως τὴν ἀκοὴν ἀγωγὴ τῶν ἐντοπίων παραμικρά, εὗρισκε πάντοτε δικαιοσύνην ἀφεύκτως, καὶ ἐγίνετο ἐκλογὴ τοῦ ἐναρετωτέρου τῶν ἡγεμόνων», ἔνεκα τούτου δὲ ὁ Γκίκας «ὢν ὑποληπτικὸς διὰ τὰς ἀρετάς του εἰς τὸ δεβλέτι, ἐδιωρίσθη ἡγεμὼν μὲ ὀλιγωτέραν δόσιν χρημάτων». Ἡ ἡγεμονία του ὑπῆρξεν ἐνάρετος διότι, κατὰ τὸν ἱστορικόν, ὁ Γκίκας «εἶχε πάντοτε εἰς τὸ ἀγαθοποιεῖν ἔμφυτον κλίσιν», ἡγεμόνευσε δὲ ἐπὶ ἐν καὶ ἡμισυ ἔτος καὶ «ἐτελεύτησεν ἐν εἰρήνῃ καὶ ἡσυχίᾳ», ταφεῖς ἐν τῇ μονῇ τοῦ Ἀγ. Σπυρίδωνος, ἣν αὐτὸς ὁ ἴδιος εἶχε κτίσει. Ὁ Δ. Φωτεινός ἐν τῇ ἐξιστορήσει του ἀντιγράφει τὰ περὶ Ρακοβίτζα καὶ Γκίκα λεγόμενα ἐν τῇ *Ἱστορίᾳ τῆς Βλαχίας*, ἐκδοθείση δαπάνῃ τῶν ἀδελφῶν Τουνουσλῆ ἐν Βιέννῃ 1806, σελ. 303 ἐπ. Πρβλ. Π. Ζέπον, ἐνθ' ἄνωτ. «Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν», 13 (1937) 415 σημ. 2.

2. Τὸ χρυσόβουλλον τοῦ ἡγεμόνος (ἐκδ. 1959 σ. 35 στίχ. 35) ἀναφέρει «βασιλικοὺς νόμους», ὁ τίτλος ὁμῶς τοῦ Νομικοῦ Προχείρου εἰς τὸ χφ. τοῦ Κρατικοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἰασίου καὶ εἰς τὸ χφ. 986 τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας (Camariano, *Catalogul* κλπ. II 123) ὁμιλεῖ περὶ «πολιτικῶν» νομίμων, ἐνῶ ἐξ ἑτέρου, ἄλλα χφφ. τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, ἔτι καὶ ἐν αὐτῷ τῷ τίτλῳ τῆς συλλογῆς, ὁμιλοῦν περὶ «βασιλικῶν» νομίμων βλ. τὰ χφφ. 275 (122), 276 (131) (βλ. Litzica, *Catalogul* κλπ. I, 138, 139).

3. Βλ. τὸ χρυσόβουλλον ἐκδ. 1959 σ. 35 στίχ. 33.

Βέβαιον εἶναι οὕτω, ὅτι ὁ Φωτεινόπουλος ἐχρησιμοποίησεν ἀπ' εὐθείας κυρίως μὲν τὰ Βασιλικά, εὐρύτατα ὁμως καὶ ἄλλας βυζαντινὰς ἢ καὶ μεταβυζαντινὰς συλλογὰς καὶ κείμενα, ὡς τὸ Σύνταγμα τοῦ Μ. Βλαστάρη καὶ τὴν Ἑξάβιβλον τοῦ Ἀρμενοπούλου, τὰς Νεαρὰς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, τὰς κανονικὰς διατάξεις καὶ τὰς ἐρμηνείας αὐτῶν, ἔτι δὲ καὶ τὴν νομολογίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ὡς καὶ τὴν ἐρμηνείαν κανονικῶν διατάξεων ὑπὸ μεταβυζαντινῶν τινῶν ἐρμηνευτῶν, οἷον τοῦ Νικολάου Κριτίου. Ἡ τοιαύτη δ' ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τοῦ Φωτεινοπούλου χρησιμοποίησις πασῶν τῶν πηγῶν τούτων, προκύπτει ἐναργῶς ἔκ τε τῶν ὑπ' αὐτοῦ παρ' ἐκάστην διάταξιν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου εὐσυνειδήτως σημειουμένων παραπομπῶν, ὡς καὶ ἐκ τῆς διατυπώσεως τῶν διατάξεων τοῦ Νομικοῦ Προχείρου, ἣτις καὶ αὕτη ἀφ' ἐαυτῆς προδίδει τὴν ὑπὸ τοῦ συντάκτου ἄμεσον χρησιμοποίησιν τῶν πηγῶν τούτων. Τουναντίον, παρὰ τὰ ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος ἐν τῷ εἰσαγωγικῷ αὐτοῦ χρυσοβούλλῳ λεγόμενα, ἐλαχίστην ἔκαμε χρῆσιν ὁ Μ. Φωτεινόπουλος τοῦ ὕλικου τῶν «τοπικῶν συνηθειῶν»· ἀκριβέστερον δ' ὁσάκις ὁμίλησε περὶ «συνηθείας», ὁ συντάκτης τοῦ Νομικοῦ Προχείρου ἀνήχθη εἰς τὴν καθ' ἅπασαν τὴν ἑκτασιν τῆς ἄλλοτε ποτε βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἀσκηθεῖσαν πρᾶξιν καὶ οὐχὶ εἰς «τοπικὴν» τινα συνήθειαν, ἰσχύσασαν εἰδικῶς εἰς Βλαχίαν⁽¹⁾.

Ταῦτα πάντα προκύπτουν, ὡς φρανοῦμεν, σαφῶς ἐκ τοῦ ὅφ' ἐκάστην διάταξιν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου κατωτέρω δημοσιευμένου ἡμετέρου ὑπομνήματος. Ἐνταῦθα δ' ὡς πρὸς τὰς ὑπὸ τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου χρησιμοποιηθείσας πηγὰς, εἶναι εἰδικώτερον σημειωτέα καὶ τὰ ἐξῆς:

α'). Βασιλικά. Τὰ Βασιλικά, καὶ δὴ κατὰ τὴν ἑκδοσιν αὐτῶν ὑπὸ τοῦ C. A. Fabrotus (τόμοι 1-7, Παρίσιος 1647), ἦσαν γνωστὰ εἰς τὰς παραδυναβίους ἡγεμονίας ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ιη' αἰῶνος ἀρχομένου δὲ τοῦ ιθ', ἡ ἑκδοσις τοῦ Fabrotus ἀπετέλεσε τὸ πρότυπον, πιθανώτατα ἐν Βεσσαραβία συντελεσθείσης, ρουμανικῆς μεταφράσεως τμημάτων τινῶν ὁρισμένων ἐκ τῶν ἐξήκοντα βιβλίων τῶν Βασιλικῶν⁽²⁾. Ὅθεν τὰ Βασιλικά ἦσαν προσιτὰ εἰς τὸν Μ. Φωτεινόπουλον, ὅστις πράγματι τὰ ἐχρησιμοποίησεν εὐρύτατα, καὶ δὴ κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Fabrotus ἑκδοσιν αὐτῶν, κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου του. Τοῦτο δ' ἀποδεικνύεται πολλαχῶς, εἰδικώτερον δὲ καὶ ἐκ τῶν ἐξῆς: Χαρακτηριστικὸν εἶναι, ἐν πρώτοις, ὅτι ὁ Φωτεινόπουλος ἀπέμπει συχνότατα εἰς τὰ Βασιλικά, αἱ δὲ παραπομπαὶ τὰς ὁποίας σημειοῖ εἰς τὴν συγκεκριμένην διάταξιν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀκριβεῖς ὡς πρὸς τε τὸ βιβλίον καὶ τὸν τίτλον τῶν Βασιλικῶν, ἐξ ὧν παρέλαβε τὴν συγκεκριμένην

1. Περὶ τούτων βλ. κατωτέρω ὑπὸ 4 στ' σ. XLVI ἐπ.

2. Περὶ τῶν Βασιλικῶν ἐν Ρουμανίᾳ βλ. ἤδη S. Longinescu, *Istoria dreptului românesc*, (1908) 12 ἐπ. Ἐν σχέσει δὲ πρὸς τὴν ἐν Ρουμανίᾳ χρησιμοποίησιν αὐτῶν ἀξιοσημείωτον εἶναι ἐν πρώτοις, ὅτι ἀπὸ τοῦ 1733 ὁ Κωνσταντῖνος Μαυροκορδάτος ἐπέβαλεν, ὅπως αἱ δικαστικαὶ ἀποφάσεις αἰτιολογῶνται καὶ συνοδεύονται ὑπὸ παραπομπῆς εἰς τὰς διατάξεις τῶν βυζαντινῶν βασιλικῶν νόμων. Πράγματι δ' εἰς ἀποφάσεις τοῦ ἡγεμονικοῦ δικαστηρίου (διβανίου) ἀπαντῶνται ἀπὸ τοῦ 1744 παραπομπαὶ εἰς τὰ Βασιλικά, ἀντιστοιχοῦσαι πρὸς σελίδας τῆς ἐκδόσεως τοῦ Fabrotus (βλ. ἐπὶ τούτων λεπτομερέστερον Berechet, *Descoperirea* κλπ., «Intregiri», 1938, ἰδίᾳ σ. 10 ἐπ. καὶ τοὺς ὑπ' αὐτοῦ σημειουμένους, ὡς καὶ *Pravilniceasca Condica*, ἑκδ. Ἀκαδ. Βουκ. 1957, σ. 15 σημ. 2). Διὰ τὴν χρησιμοποίησιν ὁμοίως τῆς ἐκδόσεως τοῦ Fabrotus χαρακτηριστικὸν εἶναι ἐπίσης,

αὐτὴν διάταξιν⁽¹⁾. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ἐπίσης, ὅτι ἡ διατύπωσις διατάξεων τινῶν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου ἀκολουθεῖ τὴν διατύπωσιν ἀντιστοιχῶν διατάξεων τῶν Βασιλικῶν, κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Fabrotus⁽²⁾. Ἔτι μᾶλλον χαρακτηριστικὸν εἶναι, ὅτι διατύπωσις πολλῶν διατάξεων τοῦ Νομικοῦ Προχείρου γίνεται ἐπὶ τῇ βάσει Σχολίων τῶν Βασιλικῶν, ἐνῶ ἀλλαχοῦ ὁ συντάκτης τοῦ Νομικοῦ Προχείρου παραπέμπει ῥητῶς εἰς Σχόλια τῶν Βασιλικῶν, ἅτινα οὕτω, κατ' ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις, δὲν δύναντο νὰ εἶναι προσιτὰ εἰς αὐτὸν εἰμὴ ἐκ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Fabrotus⁽³⁾. Τέλος, κατ' ἐξοχὴν χαρακτηριστικὸν εἶναι, ὅτι ἐν τῷ κειμένῳ τοῦ Νομικοῦ Προχείρου ἐν ἑλλείπουν καὶ παρανοήσεις ἢ παρερμηνεῖαι, ὀφειλόμεναι εἰς κακὴν μετάφρασιν τῆς ὑπὸ τοῦ Fabrotus ἐν τῇ ἐκδόσει του δημοσιευομένης λατινικῆς ἀποδόσεως τοῦ

ὅτι ἐν τῷ ἀλφαβητικῷ πίνακι τοῦ Πολιτικοῦ Κώδικος τοῦ Σκαρλ. Καλλιμάχη, λέξι. «ἀμφιθαλής», γίνεται λόγος περὶ τῶν σχολιαστῶν τῶν Βασιλικῶν καὶ παραπέμπεται εἰς «τόμ. ζ', σελ. 103», ἡ δὲ παραπομπὴ αὕτη ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Fabrotus. Περαιτέρω δὲ χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἡ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐκδόσεως ταύτης ἐν χειρογράφῳ σωζομένη ρουμανικὴ μετάφρασις τμημάτων τινῶν ὠρισμένων βιβλίων τῶν Βασιλικῶν, ἡ συντελεσθεῖσα πιθανῶς ἐν Βεσσαραβία κατὰ τὰ ἔτη 1814-1816 ὑπὸ τοῦ Andronachi Donici περὶ ἧς πληροφορεῖ ὁ Berchet, ἐνθ' ἀνωτ., σ. XXXIX ἐπ. ἐνθα καὶ παραβολὴ πρὸς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Fabrotus (σημειώτερον, ὅτι ἡ μετάφρασις αὕτη τῶν Βασιλικῶν δὲν ἐτυπώθη εἰς Ἰάσιοφ ὡς γράφει ὁ Soloviev, ἐνθ' ἀνωτ. 627, ἀλλ' εἰς Ἰάσιον ἐτυπώθη τὸ 1814 ἡ «Adunare κλπ.» τοῦ Andronachi Donici). Τέλος, εἰς ἐπίσχευσιν τῶν ἀνωτέρω εἶναι σημειώτερον καὶ ὅτι ὁ β' τόμος τοῦ εἰς τὴν ἰδιωτικὴν μου βιβλιοθήκην ἀποκειμένου ἀντίτυπου τῆς ἐκδόσεως τοῦ Fabrotus, τοῦ ἀλλοτε ἀπὸ τὸν βιβλιοσυλλέκτην Μινωῖδον Μηνᾶν ἀγορασθέντος δ' ὑπ' ἐμοῦ ἐν Ἀθήναις (βιβλιοπώλης Β. Γρηγοριάδης), φέρει ἐπικολλημένην τὴν ἐξῆς ἐπιστολὴν, ἣν, ὡς ἐνδιαφέρουσαν, δημοσιεύω ὁλόκληρον. «Φῶς κύριε Μ. Μηνᾶ. Ἀσμένως ἔλαβον τὴν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἐπιστολὴν σας μηνολογημένην ἀπὸ 17 Ὀκτωβρίου Ε. Ν. Εἶχον ἤδη φροντίσει περὶ τῶν Βασιλικῶν, εὔρον δὲ μόνον τὸ Β' τεῦχος. Μολονότι δὲν εἶμαι βέβαιος ἂν τοῦτο εἶναι ἐκ τῶν ζητούμενων, διότι τὴν προκήρυξιν εἰς τὴν ὁποίαν εἶχετε σημειώσει τοὺς ἀριθμοὺς τὴν ἔλαβε φίλος, περιοδεύων ἤδη μετὰ τοῦ ἡγεμόνος, μολοντοῦτο, ἐπειδὴ ὑποθέτω ὅτι ἐζητήσατε τὸ Α' καὶ τὸ Β', σᾶς στέλλω τὸ παρὸν καθὼς με παρηγγείλατε. Σᾶς εὐχαριστῶ διὰ τὴν περὶ τῶν φορεμάτων μου εἰδήσιν· με φαίνεται δέ, ὅτι μείζων τοῦ πράγματος ὁ κόπος. Σᾶς εὐχαριστῶ ὡσάυτως διὰ τὴν φιλόφροναν πρὸς με διάθεσίν σας καὶ διὰ τὸν φίλον Κ. Ζαρίφην (?), τὸν ὁποῖον με συσταίνετε. Ἐρρωσθε. Τὴν 23 Ὀκτωβρίου Ε.Π. 1840. Βουκουρέστιον. (ὑπογρ.)(?) Παππαδόπουλος». Τὸ χαρακτηριστικὸν εἶναι, ὅτι ἔτι καὶ κατὰ τὸ 1840 ὑπῆρχον ἀντίτυπα τῆς ἐκδόσεως Fabrotus ἐν Βουκουρεστίῳ. Ὁ δ' ὑπογραφόμενος εἶναι πιθανώτατα ὁ γνωστὸς λόγιος Γρηγ. Γ. Παππαδόπουλος (1819-1873). Περὶ τοῦ Μινωῖδου Μηνᾶ βλ. τελευταῖον Α. Dain, «Πεπραγμένα Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου 1953», Γ' (1958) σ. 101 ἐπ. καὶ τὸν αὐτόθι σημειούμενον Η. Omont, *Minoïde Mynas et ses missions en Orient* (Paris 1916).

1. Πρβλ. τὰς ὑπὸ τὸ κείμενον τοῦ Νομικοῦ Προχείρου κατωτέρω ἐν τῷ ἡμετέρῳ ὑπομνήματι σημειούμενας παραπομπάς. Ἐξ ἐτέρου ρητὴ παραπομπὴ εἰς τὰ Βασιλικά ἀπαντᾶται καὶ ἐν αὐτῷ τῷ κειμένῳ, λ.χ. Α'. 58. δ' Σχόλ., Β'. 90. ζ' κ.α.

2. Πρβλ. λ.χ. Φωτεινοπούλου Νομ. Πρόχ. Α', 5. θ' ἐπ., 6 α' ἐπ., 7. β', Β'. 11. η' κ. α. Τὰ παραδείγματα δύνανται εὐχερῶς νὰ πολλαπλασιασθοῦν· βλ. συναφῶς τὸ ὑπὸ τὸ Νομικὸν Πρόχειρον ἡμέτερον ὑπόμνημα, ὡσάκις παραπέμπεται ὁ Fabrotus.

3. Βλ. λ.χ. Φωτεινοπούλου, Νομ. Πρόχ. Α'. 11. ι', 41. με', 42. κγ', 45. α', 50. ια', 51. θ', ιβ-ιε', 55. κα', 57. κγ', κη', 59. κς', 62. ζ', Β'. 1. ιε', 11. η', 15. ια', 33. γ', 42. δ', 50. α', 84. γ', ζ'-ζ', 85. οα'-οε', πγ'-πε', κς', ρκ'-ρκα', ρκη'-ρκι', Γ'. 37. κθ' κ. α., ἐπίσης δὲ τὰ Σχόλια εἰς Α'. 11. ε', 36. α', Β'. 1. ιβ', 4. θ', 60. α' κ. α.

κειμένου των Βασιλικῶν⁽¹⁾. Ταῦτα δὲ πάντα, ὡς φρονοῦμεν, ἀποδεικνύουν ἀναμφισβήτητον τὴν ὑπὸ τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου ἄμεσον χρησιμοποίησιν τῶν Βασιλικῶν ἐκ τῆς ἐκδόσεως *Fabrotus* κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου του⁽²⁾.

β'). Μ. Βλαστάρη, Σύνταγμα κατὰ Στοιχεῖον. Τὸ Σύνταγμα κατὰ Στοιχεῖον τοῦ Μ. Βλαστάρη (ἔτους 1335) ἦτο γνωστὸν εἰς τὰς παραδουναβίους χώρας ἐνωρίτατα, πιθανῶς ἤδη ἀπὸ τοῦ ιδ' ἢ τοῦ ιε' αἰῶνος, καὶ δὴ τόσον ἐξ ἐλληνικῶν ὅσον καὶ ἐκ χειρογράφων περιεχόντων τὴν εἰς σλαβονικὴν γλῶσσαν μετάφρασιν αὐτοῦ⁽³⁾. Ὁ δὲ Μ. Φωτεινόπουλος ἐχρησιμοποίησεν εὐρύτατα τὸ Σύνταγμα τοῦ Μ. Βλαστάρη, καὶ δὴ τὸ ἐλληνικὸν κείμενον αὐτοῦ, ὡς τοῦτο προκύπτει ἀριδῆλως ἐκ τε τοῦ πρώτου τίτλου τοῦ α' βιβλίου τοῦ Νομικοῦ Προχείρου του, ἐνθα ἀποδίδεται τμῆμα τῆς «Προθεωρίας» τοῦ Συντάγματος συγκεκριμένως πως ἢ καὶ παρηλλαγμένως, ὡς καὶ ἐκ πολλῶν διατάξεων αἵτινες περιελήφθησαν εἰς τε τὸ α' καὶ τὸ β', ἰδιαίτατα ὁμως εἰς τὸ γ' βιβλίον τοῦ Νομικοῦ Προχείρου, τὸ κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν αὐτοῦ «περιέχον ἐκκλησιαστικὰς ὑποθέσεις, ἐξ ὧν αἱ πλεῖσται ἀνάγονται εἰς τὰ πολιτικά», ἐνθα σχεδὸν αὐτολεξὶ ἐπαναλαμβάνονται διατάξεις τοῦ Συντάγματος τοῦ Μ. Βλαστάρη⁽⁴⁾.

γ'). Κ. Ἀρμενοπούλου, Ἐξάβιβλος. Ἡ Ἐξάβιβλος τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου (ἔτους 1345) ἦτο ἐπίσης ἐνωρίως γνωστὴ εἰς τὰς παραδουναβίους χώρας, κατέστη ὁμως μᾶλλον γνωστὴ κατὰ τὸν αἰῶνα μέσῳ τῶν φαναριωτῶν ἡγεμόνων, μετεφράσθη δὲ καὶ εἰς τὴν ρουμανικὴν ἐν ἔτει 1804 ἐν Μολδαβίᾳ ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ Κάρρα κατ' ἐντολὴν τοῦ ἡγεμόνος Ἀλεξάνδρου Μουραζζη⁽⁵⁾. Ὁ Μ. Φωτεινόπουλος, συντάσσων ἐν ἔτει 1765 τὸ Νομικὸν Προχέριον, θὰ εἶχεν ἀσφαλῶς ὑπ' ὄψιν αὐτοῦ τὴν εὐρύτατα ἐν τῇ Βαλκανικῇ καὶ ἐκτὸς αὐτῆς χρησιμοποιηθεῖσαν Ἐξάβιβλον τοῦ Κ. Ἀρμενοπούλου, ὡς καὶ τὰς ἀπὸ τοῦ 1744 ἐμφανιζομένας ἐκδόσεις τῆς παραφράσεως τοῦ Ἀλεξίου Σπανοῦ⁽⁶⁾. Καίτοι δὲ δὲν ἐχρειάζετο τὸ κείμενον τῆς Ἐξαβίβλου ἀπαραιτήτως διὰ τὴν σύνταξιν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου του, ὡς βάσιν τοῦ ὁποίου

1. Πρβλ. λ.χ. Φωτεινοπούλου Νομ. Πρόχ. Α'. 59. λ', ἐνθα τὰ «ὠνεακά» τοῦ Β. 25.5.21 ἀποδίδονται διὰ τοῦ «ἐργαλείου», προδήλως κατὰ παρερμηνείαν τῶν «instrumenta» τῆς μεταφράσεως *Fabrotus* IV 65.

2. Παλαιότερον εἶχον ὑποστηρίξει, ὅτι ὁ Φωτεινόπουλος δὲν ἐχρησιμοποίησεν ἀπ' εὐθείας τὰ Βασιλικά (οὕτω ἐν τῷ ἡμετέρῳ Συνταγματικῷ κλπ. 27 καὶ ἐν «Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν» 13, 1937, 420)· τουναντίον, τὴν ἐν τῷ κειμένῳ γνώμην ὑπεστήριξα ἤδη ἐν τῷ ἡμετέρῳ ἀρθρῷ περὶ τοῦ τίτλου τοῦ Νομ. Προχ. περὶ προικῶν πραγμάτων, ἐν «Ἀρχεῖῳ Ἰδιωτικοῦ Δικαίου», 9 (1942) 54 ἐπ., ἰδίᾳ 58 ἐπ.

3. Περὶ τῶν μεταφράσεων τοῦ Συντάγματος τοῦ Μ. Βλαστάρη εἰς σλαβικὴν, εἰς ρωσικὴν καὶ εἰς ρουμανικὴν γλῶσσαν, ὡς καὶ περὶ τῆς εὐρείας χρήσεως αὐτοῦ εἰς τὰς παραδουναβίους χώρας, βλ. Berechet, *Legătura* κλπ. 76 ἐπ., *Descoperirea* κλπ. ἐν «*Intregiri*» 3 ἐπ., Soloviev, ἐνθ' ἄνωτ. 624 ἐπ. παρ' ἡμῖν βλ. καὶ Π. Ζέπου, *Συνταγματικόν* κλπ. 25 σημ. 1.

4. Πρβλ. τὸ ὑπὸ τὸ κείμενον τοῦ Νομικοῦ Προχείρου ἡμέτερον ὑπόμνημα, τόσον ὡς πρὸς τὸ α' καὶ β', ἰδίως ὁμως ὡς πρὸς τὸ γ' βιβλίον.

5. Βλ. Berechet, *Legătura* κλπ. 61, Soloviev ἐνθ' ἄνωτ. 627, παρ' ἡμῖν δὲ Κ. Τριανταφυλλόπουλον, ἐν *Ζέπων JGR.*, 8 (1931) σ. XI.

6. Περὶ τῶν ἐκδόσεων τῆς Ἐξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου, τῆς παραφράσεως τοῦ Ἀλ. Σπανοῦ, ὡς καὶ περὶ τῶν εἰς ξένην γλῶσσαν μεταφράσεων, βλ. Αἰμ. Χέρτσου, *Πραγματεία περὶ τοῦ Προχείρου ἢ τῆς Ἐξαβίβλου Κωνστ. τοῦ Ἀρμενοπούλου* (Μόναχον, 1837), Σ. Σακελλαριάδου,

ἔχει θέσει τὰ Βασιλικά, ἐν τούτοις ὁ Μ. Φωτεινόπουλος ἐχρησιμοποίησε καὶ τὴν Ἑξαβίβλον ὡς πηγὴν τοῦ ἐν τῷ Νομικῷ Προχείρῳ του καταστρωθέντος βυζαντινοῦ δικαίου. Τοῦτο δ' ἀποδεικνύεται πολλαχῶς, καὶ δὴ ἔκ τε τῆς λεκτικῆς διατυπώσεως πολλῶν διατάξεων τοῦ Νομικοῦ Προχείρου κατὰ τὸ πρότυπον τῆς Ἑξαβίβλου⁽¹⁾, ὡς καὶ ἔκ τῆς ρητῆς παραπομπῆς ἢ ἔκ τῆς διατυπώσεως διατάξεων τινων τοῦ Νομικοῦ Προχείρου συμφώνως πρὸς τὸ παραλλάσσον τῶν Βασιλικῶν πρότυπον τῶν διατάξεων τῆς Ἑξαβίβλου⁽²⁾.

δ'). Νεαραὶ βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. Αἱ νεαραὶ τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, μεταξὺ τούτων δ' ἰδίως αἱ Νεαραὶ Λέοντος ς' τοῦ Σοφοῦ καὶ τῶν μεταγενεστέρων αὐτοκρατόρων, ἦσαν ἐπίσης γνωσταὶ εἰς τὰς παραδonnaβίους χώρας, καὶ δὴ ἀσφαλῶς μὲν ἐμμέσως ἔκ τοῦ κειμένου συλλογῶν οἷον τὸ Σύνταγμα τοῦ Μ. Βλαστάρη, ἢ Ἑξαβίβλος τοῦ Ἀρμενοπούλου, ἢ Indreptarea Legei (ἀποδίδουσα ἰδίως τὸν Νομοκάνονα τοῦ Μαλαξοῦ) κ. ἄ., πιθανῶς ὁμως καὶ ἀμέσως, ἔκ τῶν παλαιότερον ἐκδοθεισῶν συλλογῶν τῶν Νεαρῶν τούτων⁽³⁾. Ὁ Μ. Φωτεινόπουλος δ' ἠντλησεν ἀναμφισβητήτως καὶ ἔκ τῶν Νεαρῶν αὐτῶν κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου του, πολλαὶ διατάξεις τοῦ ὁποίου ἀποδίδουν δίκαιον διατυπούμενον εἰς Νεαρὰς εἴτε τοῦ Λέοντος εἴτε καὶ ἄλλων μεταγενεστέρων βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων ⁽⁴⁾.

Περὶ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ νομοφύλακος καὶ κριτοῦ Κ. Ἀρμενοπούλου, 1916, ἀνατυπ., ἐν «Ἀρχεῖφ Ἰδιωτ. Δικαίου», 12 (1945) 191 ἐπ., Ἰ. καὶ Π. Ζέπου, JGR. 2 (1931) σ. VIII, Πετροπούλου, Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις κλπ. (1944) 248, 270. Ἐν γένει βλ. καὶ τὰς εἰς τὸν «Τόμον Κ. Ἀρμενοπούλου ἐπὶ τῇ ἑξακοσιετηρίδι τῆς Ἑξαβίβλου αὐτοῦ» (1952) δημοσιευομένας μελέτας Ν. Βέη, Ἀρμενοπουλικά ἀνάλεκτα, Ἰ. Βισβίτζη, Ἡ Ἑξαβίβλος Ἀρμενοπούλου καὶ ἡ τῶν Ἀθηνῶν ἐκδοσίς της τοῦ 1835, Δ. Γκίνη, Περὶ τὴν μετάφρασιν τῆς Ἑξαβίβλου ὑπὸ Ἀλ. Σπανοῦ, Fr. Dölger, Harmenopoulos und der Nomos Georgikos, A. Emilianides, The «Hellenic Laws» of Cyprus and the «Hexabiblos» of Armenopoulos, P. Lemerle, Note sur la carrière judiciaire de C. Harmenopoulos, R. Lopez, Harmenopoulos and the downfall of the bezant, Γ. Μαριδάκη, Ὁ Ἀρμενόπουλος καὶ ἡ τεχνικὴ τοῦ δικαίου, Ν. Πανταζοπούλου, Κ. Ἀρμενόπουλος, νομοφύλαξ καὶ κριτὴς Θεσσαλονίκης, A. Steinwenter, Eine deutsche Uebersetzung der Hexabiblos aus dem 16. Jahrhundert κλπ.

1. Βλ. λ.χ. Φωτεινοπούλου Νομ. Πρόχ. Α'. 13. λε'-λθ', 26. α' ἐπ., 32. γ' ἐπ., 34. α' ἐπ., 59. ιγ', 62. α' ἐπ. κλπ. Προβλ. καὶ ἐπομένην σημείωσιν.

2. Ρητὴ οὕτω παραπομπὴ εἰς τὸν Ἀρμενόπουλον ἀπαντᾷται ἐν Φωτεινοπούλου Νομ. Πρόχ. Α'. 41. ιγ', Β'. 41. α' ἐπ. καὶ ἀλλαχοῦ. Παραλλαγὰι δ' ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Ἑξαβίβλου ἀπαντοῦν ἐπίσης, λ.χ. ἐν Α'. 58. ι' (ὡς πρὸς τὴν ἀπαγόρευσιν τῶν τόκων) κ. ἄ. Βλ. ἐπίσης ὁλόκληρον τὸν περὶ προτιμήσεως τίτλον Β'. 41, ὡς καὶ τοὺς τίτλους Β'. 86, 87, 90, 92 καὶ 93, ἐν οἷς ἀποδίδονται διατάξεις τῶν εἰς τὰ χειρόγραφα τῆς Ἑξαβίβλου συνήθως προσηρητημένων Γεωργικῶν Νόμων (περὶ τῆς προσαρτήσεως ταύτης, βλ. Ἰ. καὶ Π. Ζέπου, JGR., 2, 1931, σ. VIII, ἰδίᾳ δὲ Fr. Dölger, ἐν «Τόμῳ Κ. Ἀρμενοπούλου κλπ.», 1952, 151 ἐπ.). Ὡς πρὸς τὴν ἐνδεχομένην χρησιμοποίησιν καὶ τῆς παραφράσεως τοῦ Ἀλ. Σπανοῦ, βλ. τὸ ἡμέτερον ὑπόμνημα εἰς Σχόλιον ὑπὸ Α', 21. α'.

3. Περὶ τῶν ἐκδόσεων τούτων βλ. Ἰ. καὶ Π. Ζέπου, JGR. 1 (1931) σ. V ἐπ., προβλ. καὶ Γ. Μαριδάκη, Τὸ ἀστικὸν δίκαιον κλπ. (1922), Fr. Dölger, Regesten κλπ. (1924-1925), P. Noailles-A.. Dain, Les Nouvelles de Léon VI le Sage (1944). Εἰδικώτερον διὰ τὴν ἐν Ρουμανίᾳ ἰσχὺν βλ. Spulber, Les Nouvelles de Léon le Sage (1934) 96 ἐπ., Berechet, Legătura κλπ., 48 ἐπ.

4. Βλ. τὸ ὑπὸ τὸ κείμενον τοῦ Νομικοῦ Προχείρου ἡμέτερον ὑπόμνημα ὡς καὶ τὸν ἐν τέλει τοῦ παρόντος τόμου δημοσιευόμενον πίνακα πηγῶν (ὑπὸ Νεαρὰς). Ρητὴ μνηεῖα Νεαρῶν ἐν αὐτῷ τῷ

ε'). Κανονικαὶ διατάξεις καὶ ἐρμηνεῖαι αὐτῶν. Αὗται ἦσαν γνωσταὶ ἐνωρίς, ἔσχον δ' εὐρυτάτην ἐν τῇ πράξει ἐφαρμογὴν καὶ κατὰ τοὺς φαναριωτικούς χρόνους εἰς τὰς παραδουναβίους χώρας. Αἱ κανονικαὶ διατάξεις καὶ αἱ ἐρμηνεῖαι αὐτῶν προσεφέροντο εἰς πλῆθος χειρογράφων ἐλληνικῶν ἢ καὶ εἰς σλαβονικὰς ἢ ἄλλας μεταφράσεις⁽¹⁾. Πλεῖσται δ' εἶναι αἱ διατάξεις τοῦ Νομικοῦ Προχείρου, αἵτινες διετυπώθησαν κατὰ τὸ πρότυπον αὐτῶν, ἐνῶ καὶ ὁλόκληρον τὸ γ' βιβλίον τοῦ Νομικοῦ Προχείρου ἔχει διατυπωθῇ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν κανονικῶν τούτων διατάξεων καὶ τῶν ἐρμηνειῶν αὐτῶν, τῶν τε βυζαντινῶν καὶ τῶν μεταβυζαντινῶν χρόνων⁽²⁾.

ς'). Συνήθειαι. Αἱ «συνήθειαι», ἥτοι τὸ ἐγχώριον ἐθιμικὸν δίκαιον, τὸ ἄλλως ἀποκαλούμενον obiceiul rământului, ὑπῆρξε δίκαιον, ὅπερ ἐρρῶθμιζεν ἐν Βλαχία ἀπὸ μακρῶν χρόνων ἐννόμους τινὰς προσωπικὰς ἢ ἐμπραγμάτους σχέσεις, τὸ ὅποιον ὁμῶς βαθμηδόν, ἀπὸ τοῦ ιδ' καὶ τοῦ ιε' αἰῶνος, ἐχωνεύθη εἰς τὸ κατακλῦσαν τὰς παραδουναβίους χώρας ἐλληνοβυζαντινὸν δίκαιον⁽³⁾. Τὸ ἐγχώριον ρουμανικὸν ἐθιμικὸν δίκαιον ἀπέβη οὕτως ἐνωρίς δίκαιον κατὰ τὸ πλεῖστον βυζαντινόν, τὰ δὲ μὴ βυζαντινά, ἥτοι τὰ γνήσια «ἐγχώρια» στοιχεῖά του, ἐλαχίστην ἤοκησαν ἐπιρροὴν κατὰ τὴν σύνταξιν τῶν μεγάλων κωδίκων τῆς φαναριωτικῆς περιόδου. Τοῦτο δ' ἔστω καὶ ἂν οἱ συντάκται τῶν κωδίκων αὐτῶν ἐπεχείρησαν νὰ τὰ ἀποχωρίσουν ἀπὸ τῶν «βασιλικῶν νόμων», ἔστω δὲ καὶ ἂν οὗτοι στερεοτάτως σχεδὸν ἐπανέλαβον, ὅτι κατὰ τὴν σύνταξιν τῶν κωδίκων τῶν ἔλαβον ἐπ' ὧν καὶ τὴν «τοπικὰς συνηθείας»⁽⁴⁾. Εἰδικώ-

κειμένων τοῦ Νομικοῦ Προχείρου ἀπαντᾷται π.χ. λ.χ. Α'. 41. γ'. 58 α'. Σχόλ. εἰς Γ'. 8. β' κλπ.

1. Πρβλ. τὴν βιβλιογραφίαν ἀνωτ. § 1 σημ. 2 ἐπ., σ. XXXIII ἐπ.

2. Πρβλ. ἰδίως τὸ γ' βιβλίον τοῦ Νομικοῦ Προχείρου καὶ τὸ ὑπ' αὐτὸ ἡμέτερον ὑπόμνημα, ἐνθα μνεία τῶν κανονικῶν διατάξεων τῶν βυζαντινῶν ἀλλὰ καὶ τῶν μεταβυζαντινῶν χρόνων, ὅλον νομολογίας Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (λ.χ. ἐν Σχολίοις ὑπὸ Α'. 59. ιβ', Γ' 29. ε', Γ'. 31. α' καὶ γ', ἐνθα καὶ ἐρμηνεῖα τοῦ Νικολάου Κριτίου, κ. ἄ.).

3. Περὶ τοῦ ρουμανικοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου βλ. μεταξὺ ἄλλων π.χ. Gr. I. Alexandrescu, *Studii asupra obiceiilor juridice de poporul român* κλπ. (1896), D. Alexandrescu, *Droit ancien et moderne de la Roumanie* (1897), M. Pașcanu, *Asupra originei veciniei* (1902), J. Peretz, *Privilegiul masculinității* κλπ., (1905), D. Mototulescu, *Privilegiul masculinității* κλπ. (1915), G. Fotino, *Contribution* κλπ. (1925), τοῦ αὐτοῦ, *Incerări* κλπ. (1925), τοῦ αὐτοῦ, *Droit romain et droit oriental* κλπ. (1934). H. Zamfirescu, *Les origines du droit privé roumain* (1923), ἰδίως δὲ N. Jorga, *Anciens documents de droit roumain, avec une préface contenant l'histoire du droit coutumier roumain*, 1-2 (1930-1931). Πρβλ. ἐπίσης Gh. Cronț, *Pravilniceasca Condiță a lui Ipsilante în editia Zepos din 1936* (ἀνάτυπον ἐκ τῶν «Analele Facultății de Drept din București, V, ἀριθ. 1-4, 1943), ὡς καὶ τοὺς προλόγους εἰς τὰς νεωτάτας ἐκδόσεις τῶν φαναριωτικῶν κωδίκων (*Legiuirea Caragea*, 1955, *Pravilniceasca Condiță*, 1957) ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου, ἐνθα μεθ' ὑπερβολῆς τονίζεται, ὡς φρονοῦμεν δ' ἀδικαιολογητῶς, ἡ σημασία τοῦ ρουμανικοῦ ἐγχωρίου δικαίου κατὰ τὴν σύνταξιν τῶν κωδίκων αὐτῶν. Ἐπὶ τοῦ ὅλου θέματος βλ. Π. Ζέπου, *Συνταγματικὸν* κλπ. (1936) ἐν τῇ εἰσαγωγῇ (σ. 21-141) καὶ τοῦ αὐτοῦ, *Sur les origines du privilège de masculinité*, κλπ., «Jura», 3 (1952) 233 ἐπ., ὡς καὶ βιβλιοκρισίαν τῶν ρουμανικῶν ἐκδόσεων τῶν φαναριωτικῶν κωδίκων ἐν «Ἐπετηρ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν», 27 (1937) 396 ἐπ.

4. Βλ. λ. χ. τὸν τίτλον καὶ τὸν πρόλογον τοῦ ἡγεμόνος εἰς τὸ *Συνταγματικὸν Ὑψηλάντη* (1780), ὡς καὶ τὸ χρυσόβουλλον τοῦ ἡγεμόνος τούτου, ἔτους 1775, ἐν Π. Ζέπου, *Συνταγματικὸν* κλπ. 145, 149 ἐπ. καὶ 239 ἐπ. 241 ἐπ. (σ. 242 στίχ. 1), ἐπίσης τὸ χρυσόβουλλον τοῦ Σουλτ. Καλλιμάχη, ὅπερ

ερον οὕτως ὁ Μ. Φωτεινόπουλος ἐλαχίστην ἐποιήσατο χρῆσιν τῶν «συνηθειῶν» τούτων, καίτοι τὸ εἰσαγωγικὸν χρυσόβουλλον τοῦ Νομικοῦ Προχείρου ρητῶς ἀναφέρει, ὅτι ὁ συντάκτης του συνέθεσεν αὐτό, «ἐξερευνήσας ἀκριβῶς καὶ μὲ κάθε ἐπιμέλειαν ἐξακριβώσας, τὰς τε νομικὰς διαταγὰς ὅλας, ὁμοῦ δὲ καὶ τὰς τοπικὰς συνηθείας ὅπου ἕως εἶναι ἐν χρήσει...»⁽¹⁾. Πράγματι, αἱ «συνήθειαι», εἰς τὰς ὁποίας ὁ Μ. Φωτεινόπουλος παραπέμπει ἐν τῷ Νομικῷ Προχείρῳ, εἶναι ἐλάχισται, αὗται δ' εἶναι συνήθειαι βυζαντιναί⁽²⁾. Τοῦτο δ' ἀριδιήλως, ὡς φρονοῦμεν, προκύπτει ἐκ τῆς ἀκολουθοῦσης ἐν τῇ παρούσῃ πραγματεῖᾳ ἐκδόσεως τοῦ Νομικοῦ Προχείρου, οὗτινος οὕτως ὁ ἀγνὸς βυζαντινὸς χαρακτήρ ἀνακύπτει ἀναμφισβήτητος⁽³⁾.

5.—Τὸ περιεχόμενον τοῦ Νομικοῦ Προχείρου καλύπτει ὁλόκληρον σχεδὸν τὴν ὕλην τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου· ὅθεν καὶ πλήρης ἀνάλυσις τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ κατ' οὐσίαν θὰ ἐσήμαινε πλήρη ἔκθεσιν σχεδὸν τοῦ ὅλου συστήματος τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου. Τοιαύτη ὁμως ἀνάλυσις, προδήλως, ἐκφεύγει τῶν ὁρίων καὶ τοῦ πλαισίου τῆς παρούσης εἰσαγωγῆς⁽⁴⁾, εἰς τὴν ὁποίαν ὠρισμένα μόνον σημεῖα τοῦ κατωτέρω ἐκδιδομένου Νομικοῦ Προχείρου χρήζουν ἐξάρσεως. Τοιαῦτα δὲ σημεῖα εἶναι ἰδίως

προτάσσεται τοῦ «Πολιτικοῦ Κώδικος» τῆς Μολδαβίας (1817), ἐν Ψ. καὶ Π. Ζέπου, JGR. 8 (1931) 8, καὶ τὸ «θέσπισμα» Γ. Καρατζᾶ, ὅπερ προτάσσεται τοῦ Βλαχικοῦ Κώδικος (1817), αὐτόθι σ. 363 κλπ. Βλ. ἐπίσης τὰ ἐνδιαφέροντα «Σχόλια» τοῦ Δ. Καρατζᾶ εἰς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ «Δικανικὴν Τέχνην» (1793) ἐν σχέσει πρὸς τὴν «μεθοδικὴν σημείωσιν» τῶν ἐθίμων τοῦ τόπου (Δ. Οἰκονομίδου, «Ἐπετ. Ἀρχεῖον Ἱστορίας Ἑλλήν. Δικαίου» Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 3, 1950, σ. 17 ἐπ., ἰδίᾳ 53 ἐπ.). Τέλος, διὰ τὴν σημασίαν ἧτις πάντοτε ἀπεδίδετο εἰς τὰ ἐθίμα, βλ. καὶ τὰ ἐν Τουνουσίῃ, Ἱστορία κλπ. (1806) σ. 61, 179 σημειούμενα, ὡς καὶ τὸ ἐν τέλει τῆς Ἱστορίας ταύτης δημοσιευόμενον «παράρτημα», ἐν ᾧ ὁ συντάκτης αὐτοῦ πρὸς τοὺς «βασιλικὰς νόμους» ἀντιπαραθέτει τὰς «συνήθειας» αἵτινες ἐκράτουν ἐπὶ διαφόρων θεσμῶν. Τὸ «παράρτημα» τοῦτο εἶναι σημαντικόν, πιθανώτατα δ' εὑρεθῇ εἰς στενὴν σχέσιν πρὸς τὴν παραλλαγὴν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μ. Φωτεινόπουλου, ἔτους 1777, ὡς αὕτη θέλει καταστῇ γνωστὴ ἅμα ποτὲ ἐκδοθῇ ὁ ὑπ' ἀριθ. 1195 ἑλληνικὸς χειρόγραφος κώδιξ τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, ὅστις, κατὰ τὴν περιγραφὴν του, περιέχει ἰδιαίτερον «βιβλίον δ'» ὑπὸ τὸν τίτλον «Συνήθειαι τοπικαὶ τοῦ πριγκιπάτου τῆς Οὐγγροβλαχίας καὶ τινες νόμοι βασιλικοί, αἵτινες συνήθειαι διενεργοῦνται ὡς νόμοι διὰ τὴν παλαιότητα» (περὶ τοῦ χφ. 1195, βλ. κατωτ. ὑπὸ 6 η', σ. LIV).

1. Βλ. ἔκδ. 1959 σ. 35 στίχ. 32 ἐπ.

2. Βλ. Νομικὸν Πρόχειρον Φωτεινόπουλου, λ.χ. Α'. 35. α'-β' (περὶ θεωρήτρων, περὶ ὧν ἤδη Πείρα 25.47, Ἡυξημένον Πρόχειρον 2. 18 καὶ 3.19, Ἀρμεν. Ἐξάβιβλος 4.9.30 καὶ 4.13.3 ἐπ. κλπ.). ἐπίσης Σχόλιον εἰς Α'. 59. ιβ' (ἐνθα «συνήθεια» κατ' ἀπόφασιν τοῦ «οἰκονομικοῦ κριτηρίου», Σχόλιον εἰς Γ'. 29. ε' (διαζύγιον μετ' ἀπουσίαν πέντε ἢ ἐπτὰ ἐτῶν, κατ' ἐκκλησιαστικὴν «οἰκονομίαν»), Σχόλια εἰς Γ'. 31. α' καὶ γ' (κωλύματα γάμου, κατὰ τὴν προᾶξιν τοῦ οἰκονομικοῦ πατριαρχείου) κ.ἄ.

3. Πρβλ. οὕτω τὸ κατωτέρω ὑπὸ τὸ κείμενον τοῦ Νομικοῦ Προχείρου δημοσιευόμενον ἡμέτερον ὑπόμνημα· βλ. καὶ προηγ. σημ. Ἀλλως ἴσως ἐν τῇ παραλλαγῇ τοῦ 1777 (χφ. 1195 Ρουμ. Ἀκαδ.), περὶ ἧς ἀνωτέρω σημ. 4.

4. Συναφὴς εἶναι ἡ ἡμετέρα ἀνάλυσις ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Συνταγματίου Ὑψηλάντη· βλ. Π. Ζέπου, Συνταγματίον κλπ. (1936) 21-141. Πρβλ. καὶ τοῦ αὐτοῦ, Ὁ περὶ προικῶν τίτλος τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μ. Φωτεινόπουλου, «Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου», 9 (1942) 54 ἐπ. καὶ τοῦ αὐτοῦ, Ὁ περὶ χρήσεως καὶ ἐνοικίου τίτλος τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μ. Φωτεινόπουλου, αὐτ. 16 (1953) 209 ἐπ.

τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν κατάταξιν τῆς ὕλης καὶ εἰς τὴν μέθοδον ἣτις ἠκολουθήθη κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου, ἐπίσης τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν προσωπικὴν συμβολὴν τοῦ συντάκτου αὐτοῦ Μ. Φωτεινοπούλου, τέλος καὶ τὰ ἀφορῶντα εἰς ὠρισμένους θεσμοὺς ἢ θέματα, ἅτινα ἐν τῷ Νομικῷ Προχείρῳ διατυποῦνται παρηλλαγμένως ἐν σχέσει πρὸς τὸ εἰς τὰ Βασιλικά ἢ καὶ τὰς ἄλλας βυζαντινὰς συλλογὰς κατεστρωμένον δίκαιον. Περὶ τῶν σημείων δὲ τούτων εἶναι παρατηρητέα τὰ ἑξῆς:

α'). Τὸ Νομικὸν Πρόχειρον περιέχει τρία βιβλία, ἅτινα ἐν τέλει ἀκολουθοῦνται ὑπὸ ἀλφαβητικοῦ πίνακος περιεχομένων. Ἡ εἰς τρία βιβλία διαίρεσις ἀντιστοιχεῖ ἐν μεγάλας γραμμαῖς πρὸς τὴν διαίρεσιν τῆς ὅλης ὕλης τοῦ Νομικοῦ Προχείρου εἰς ἀστικὸν δίκαιον, εἰς ποινικὸν δίκαιον καὶ εἰς δίκαιον ἐκκλησιαστικόν. Ἐν τούτοις, ἡ τοιαύτη διαίρεσις δὲν τηρεῖται αὐστηρῶς, ἰδίως εἰς τὸ β' βιβλίον, τὸ ὁποῖον, πλὴν ποινικῶν διατάξεων, περιέχει καὶ πλείστους τίτλους ἀφορῶντας εἰς τὸ ἀστικὸν καὶ εἰς τὸ δικονομικὸν δίκαιον, ἐπίσης δὲ καὶ εἰς τοὺς γεωργικὰς καὶ τοὺς ναυτικὰς νόμους. Τοῦτο δ' ἐξηγεῖται, πιθανῶς, ἐκ τῆς προσπάθειας τοῦ συντάκτου τοῦ Νομικοῦ Προχείρου, ὅπως ἐν τέλει μὴ ἐμφανίσῃ ἐξαιρέτως ἐκτεταμένον τὸ α' βιβλίον, τὸ περιέχον τὸ ἀστικὸν δίκαιον, εἰς βάρος τοῦ β' βιβλίου, ὅπερ ἄλλως, κατὰ τὴν σχεδιασθεῖσαν κατάταξιν, θὰ περιελάμβανε τὸ κατ' ἑκτασιν μᾶλλον περιορισμένον ποινικὸν δίκαιον.

β'). Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶν τριῶν βιβλίων τοῦ Νομικοῦ Προχείρου ἰδιαιτέρας χρήζει ἐξάρσεως τὸ πλῆθος τῶν ἐν αὐτῷ περιλαμβανομένων διατάξεων⁽¹⁾, μαρτυροῦν περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ συντάκτου αὐτοῦ συντελεσθείσης ὀγκώδους ἐργασίας. Ὁλόκληρον οὕτω τὸ κατὰ τὴν ἐκδόσιν τοῦ Fabrotus κείμενον τῶν Βασιλικῶν, τὸ Σύνταγμα τοῦ Μ. Βλαστάρη, ἢ Ἑξάβιβλος τοῦ Ἀρμενοπούλου, αἱ Νεαραὶ τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, αἱ κανονικαὶ καὶ ἄλλαι διατάξεις, ὡς ταῦτα ἐξετέθησαν ἀνωτέρω⁽²⁾, ἀποτελοῦν τὸ πλουσιώτατον πηγαῖον ὕλικόν, ὅπερ ὁ Μ. Φωτεινόπουλος ἐδάμασε καὶ κατέταξε, σημειώσας ἐν τῷ περιθωρίῳ ἐκάστης διατάξεως καὶ τὴν παραπομπὴν εἰς τὴν πηγὴν ἐξ ἧς ἠντλήσε τὴν διάταξιν ταύτην⁽³⁾. Ὁ ὄγκος ὅμως τοῦ χρησιμοποιοθέντος ὕλικου καὶ ἡ μεγάλη ἑκτασις τῆς συλλογῆς πιθανολογοῦν, ὡς φρονοῦμεν, περαιτέρω τὴν γνώμην, ὅτι ὁ Φωτεινόπουλος ἐχρησιμοποίησε κατὰ τὴν πρόοδον τῆς ἐργασίας του καὶ βοηθούς. Τοῦτο δ' ἐπιβάλλει νὰ συμπεράνωμεν, ὡς φρονοῦμεν, καὶ ἡ ἑκτασις καὶ αἱ δυσχέρειαι συντάξεως τοῦ ὅλου ἔργου, ἀλλὰ καὶ τὸ σχετικῶς σύντομον χρονικὸν διάστημα τῆς συντελέσεως καὶ ἀποπερατώσεως αὐτοῦ⁽⁴⁾.

1. Τὸ Νομικὸν Πρόχειρον περιέχει 2026 διατάξεις καὶ 65 «σχόλια» καὶ 49 «ἐρμηνείας», κατανεμόμενα ὡς ἑξῆς εἰς τὰ τρία βιβλία: βιβλ. Α', 1009 διατάξεις καὶ 29 σχόλια· βιβλ. Β', 806 διατάξεις καὶ 26 σχόλια· βιβλ. Γ', 211 διατάξεις, 49 «ἐρμηνεῖαι» καὶ 10 σχόλια.

2. Βλ. ἀνωτέρω § 2 ὑπὸ 4α ἐπ., σ. ΧLI ἐπ.

3. Αἱ σημαντικώταται παραπομπαὶ αὗται ἐτέθησαν ἴσως, πλὴν ἄλλων, καὶ εἰς ἐκπλήρωσιν τῆς παλαιᾶς διαταγῆς τοῦ Κ. Μαυροκορδάτου περὶ ὑποχρεωτικῆς παραπομπῆς εἰς τὰς διατάξεις τῶν «βασιλικῶν νόμων» βλ. συναφῶς ἀνωτ. σ. ΧLII σημ. 1.

4. Περὶ τοῦ χρόνου συντάξεως καὶ ἐκδόσεως τοῦ Νομικοῦ Προχείρου βλ. ἀνωτέρω σ. XXXIX ἐπ. Εἰς τὴν ταχύτητα τῆς συντάξεως ἢ καὶ τὴν χρῆσιν βοηθῶν εἶναι ἴσως ἀποδοτέα καὶ τὰ συγχνάκεις ἀπαντῶμενα λάθη παραπομπῶν, ὡς καὶ αἱ ἐπαναλήψεις ἢ παρανοήσεις ἐν τῷ κειμένῳ.

γ'). Ἐντονος παρίσταται ἡ προσωπικὴ συμβολὴ τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου. Εἰς τοῦτον οὕτω, ὡς συντάκτην τῆς συλλογῆς, εἶναι ἐν πρώτοις ἀποδοτέον τὸ ἀπλουστευμένον ὕφος ἐν τῇ διατυπώσει τοῦ κειμένου, χρησιμοποιοιμένης πρὸς τοῦτο τῆς κατὰ τὰ τέλη τοῦ 19^{ου} αἰῶνος ὁμιλουμένης καὶ γραφομένης νεοελληνικῆς γλώσσης, ἐν ᾗ οὐχὶ σπανίως ἀναμιγνύονται τοπικοὶ ἰδιωτισμοί, ρουμανικῆς ἢ τουρκικῆς ἢ ἄλλης προελεύσεως⁽¹⁾. Εἰς τὴν προσωπικὴν δὲ τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου συμβολὴν εἶναι ἐπίσης ἀποδοτέα καὶ ἕτερα χαρακτηριστικά, ἀνακύπτοντα ἐκ τῆς μελέτης τοῦ Νομικοῦ Προχείρου, ἥτοι: ἡ χάριν ἀπλουστεύσεως διατύπωσης πλειόνων διατάξεων τῶν Βασιλικῶν εἰς ἐνιαίαν διάταξιν ἐν τῷ Νομικῷ Προχείρῳ⁽²⁾, ἡ προσπάθεια ἀπαμβλύνσεως τῶν ἀντιθέσεων τῶν πρὸς ἀλλήλας συγκρουομένων βυζαντινῶν διατάξεων⁽³⁾, ἡ ἀνύψωσις σχολίων τῶν Βασιλικῶν εἰς αὐτοτελεῖς διατάξεις ἐν τῷ Νομικῷ Προχείρῳ⁽⁴⁾, ἡ συχνάκις ἀπαντωμένη προσθήκη σχολίων ἢ ἐπεξηγήσεων αὐτοῦ τούτου τοῦ συντάκτου εἰς τὰς διατάξεις τῆς συλλογῆς του⁽⁵⁾, ἐπὶ πᾶσι δὲ καὶ ἡ ἐπιεικὴς καὶ φιλάγαθος καὶ φιλόφρων διατύπωσις πολλῶν διατάξεων, ἥτις ἄλλως, ὡς φρονοῦμεν, προδίδει καὶ τὴν εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ διάχυτον ἐπιβολὴν τῆς κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου κρατούσης διδασκαλίας τῆς σχολῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου⁽⁶⁾.

δ'). Τέλος, ὡς ἰδιαιτέρως ἔντονος καὶ σημαντικὴ παρίσταται ἡ προσωπικὴ συμβολὴ τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου εἰς πλείστα θέματα ρυθμιζόμενα ἐν τῷ Νομικῷ Προχείρῳ, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ ρύθμισις δὲν γίνεται κατὰ τὸ πρότυπον τῶν ἀντιστοίχων

1. Πρὸς τὸ ἐν τέλει τοῦ παρόντος τόμου δημοσιευόμενον λεξιλόγιον.

2. Τοιαῦτα διατάξεις εἶναι πλείονες (λ.χ. Α'. 26. γ'), σημειοῦνται δ' ἐν τῷ ἡμετέρῳ ὑπομνήματι, τῷ δημοσιευομένῳ ὑπὸ τὸ κείμενον τοῦ Νομικοῦ Προχείρου κατωτέρω.

3. Βλ. Νομικοῦ Προχείρου Α'. 4. κ' καὶ πολλὰ συναφῆ σχόλια, λ.χ. Σχόλ. εἰς Α'. 63. κα', εἰς Β'. 18. ιγ', 58. η', 83. ιγ'. 90. ζ', Γ'. 8. β' κλπ.

4. Πλείστα εἶναι αἱ τοιαῦται διατάξεις τοῦ Νομικοῦ Προχείρου, αἱ διατυπούμεναι ἐπὶ τῇ βάσει Σχολίων τῶν Βασιλικῶν· βλ. τοιαύτας διατάξεις σημειούμενας ἀνωτέρω σ. XLIII σημ. 3, ὡς καὶ κατωτέρω ἐν τῷ ἡμετέρῳ ὑπομνήματι ὑπὸ τὸ κείμενον τοῦ Νομικοῦ Προχείρου.

5. Τοιαῦτα σχόλια εἶναι πολλὰ (πρὸς βλ. ἀνωτέρω σ. XLVIII σημ. 1), ὡς προκύπτει καὶ ἐξ ἀπλῆς ἐποπτείας τοῦ κατωτέρω δημοσιευομένου κειμένου τοῦ Νομικοῦ Προχείρου. Ἐπεξηγηματικὰ σχόλια, λ.χ. εἰς Α'. 35. β' (θεώρητρα), εἰς Β'. 4. θ' (ἐργολάβος), εἰς Β'. 6. ιβ' (ἐξοπλισμός) κλπ.

6. Ἡ ἐπιεικὴς καὶ φιλάγαθος καὶ φιλόφρων διατύπωσις ἀπαντᾷ εἰς πολλὰ σχόλια τοῦ Νομικοῦ Προχείρου· λ.χ. σχόλια εἰς Α'. 57. ιθ', Β'. 54. α', 69. δ', 83. α' καὶ ιγ', 87. β', δ' καὶ ζ' κ.α.· ἐπίσης σχόλ. εἰς Α'. 59. ιβ', Γ'. 29. ε', Γ'. 31. α' καὶ γ' (περὶ ὧν καὶ ἀνωτ. σ. XLVI σημ. 2), ἐπίσης φιλόφρονον παρέμβλημα εἰς τὴν διάταξιν Β'. 9. η' κ. α. Ἡ τοιαύτη ἐπιείκεια καὶ φιλοφροσύνη ἔχει βεβαίως ρίζας βυζαντινὰς, πολιτικὰς καὶ ἐκκλησιαστικὰς (οἰκονομίαν), εἶναι ὁμῶς σύμφωνος καὶ πρὸς τὸ καθόλου φιλοσοφικὸν πνεῦμα τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου, τὸ τελοῦν ὑπὸ τὴν ἐπιβολὴν τῆς διδασκαλίας τῆς σχολῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Ὡς πρὸς τὸ ἐν γένει πνεῦμα τῆς ἐποχῆς βλ. λ.χ. J. L. Carra, *Histoire* κλπ. (1777), Raicevich, *Osservazioni* κλπ. (1788), Ἀθ. Χριστοπούλου, *Ἑλληνικὰ ἀρχαιολογήματα* (1853), V. Urechia, *Memorii* κλπ. (1893), ὡς πρὸς τὴν διδασκαλίαν δὲ τῆς σχολῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου διὰ τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν, βλ. π.χ. καὶ τὰς ιδέας τοῦ Εὐγ. Βουλγάρεως ἐν τῇ μεταφράσει τῆς «Εἰσηγήσεως» τῆς Αἰκατερίνης Β', περὶ ἧς Ζέπος, «Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν», 23 (1953) 593 ἐπ., ἰδίᾳ 602 ἐπ., πρὸς βλ. δὲ καὶ ὅσα γράφει ὁ Κ. Δημαρᾶς, Δ. Καταρτζῆ «Ἐγκώμιον τοῦ φιλόσοφου» κλπ. (1955) 45 ἐπ., διὰ τὴν ἐπιρροὴν τῆς διδασκαλίας τοῦ γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ ἐπὶ τοῦ Δ. Καταρτζῆ, ὅστις ἔδρασεν ἐπίσης κατὰ τὴν αὐτὴν περίπου περίοδον.

διατάξεων τῶν Βασιλικῶν, ἀλλ' εἴτε ἐπὶ τῇ βάσει ἄλλων νομοθετικῶν προτύπων, ἰδία μεταγενεστέρων τῶν Βασιλικῶν Νεαρῶν τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων ἢ καὶ ἄλλων κανονικῶν διατάξεων, εἴτε ὑπὸ τὴν ἐπιβολὴν τῶν πάντοτε ζωντανῶν ἀντιλήψεων τοῦ ἐν τῇ πράξει ἐφαρμοζομένου, κυριώτατα δ' ἐλληνικῆς προελεύσεως, δημώδους βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ δικαίου⁽¹⁾. Τοιαῦτα δὲ θέματα εἶναι ἐν τῷ Νομικῷ Προχείρῳ πολλά, ἐνδεικτικῶς μόνον σημειουμένων ἐνταῦθα τῶν ἐκ τούτων κατ' ἐξοχὴν χαρακτηριστικῶν, ὡς λ. χ. τῆς μνηστείας, τοῦ γάμου, τοῦ διαζυγίου, τῶν τόκων, τῆς προικός, τῆς σημασίας τῆς ἐγγράφου ὁμολογίας καὶ τῆς ἐν γένει λειτουργίας αὐτῆς κλπ.

Λεπτομερὲς ἀνάλυσις τῶν θεμάτων τούτων κεῖται, ὡς εἰκός, ἐκτὸς τοῦ πλαισίου τῆς παρούσης εἰσαγωγῆς, ἣς ὁ συντάκτης πάντως ἐλπίζει, ὅτι ἡ ἀκολουθοῦσα ἔκδοσις τοῦ κειμένου τοῦ Νομικοῦ Προχείρου θὰ παράσχη τὴν ἀφορμὴν πρὸς δημοσίευσιν εἰδικωτέρων ἐργασιῶν ἐπὶ τῶν καθ' ἕκαστον θεσμῶν τῆς συλλογῆς ταύτης⁽²⁾. Γενικαί τινες, ἐν τούτοις, παρατηρήσεις εἶναι καὶ ἐνταῦθα ἐπιβεβλημέναι, ἵνα, ἔστω καὶ ὑποτυπωδῶς, καταδειχθῇ ἡ ὑπὸ τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου συντελεσθεῖσα ἐργασία κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου. Ὑπὸ τὴν ἔποψιν δὲ ταύτην εἶναι σημειωτέα τὰ ἑξῆς:

Θέματα, ἅτινα ὁ Μ. Φωτεινόπουλος ἐχειρίσθη ἐν τῇ συλλογῇ του κατὰ τρόπον παραλλάσσοντα τῆς ἀντιστοίχου ρυθμίσεως αὐτῶν εἰς τὰ Βασιλικά, διατυπώσας ὁμῶς ταῦτα κατ' ἄλλα νομοθετικὰ ἢ κανονικὰ πρότυπα, εἶναι πλείονα, μεταξὺ τούτων δ' ἰδίως τὰ τῆς ἱερολογίας τῆς μνηστείας⁽³⁾, τὰ τοῦ γάμου μεθ' αἰρετικοῦ⁽⁴⁾, τὰ τοῦ διαζυγίου διὰ λέπραν ἢ κατὰ συναίνεσιν ἢ διὰ τὴν πάροδον ἐπταετίας (ἢ πενταετίας)⁽⁵⁾, τὰ τῆς ἀπαγορεύσεως τῶν τόκων⁽⁶⁾ κ. ἄ.⁽⁷⁾.

1. Ἐν γένει περὶ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου βλ. Zachariae, v. Lingenthal, *Geschichte* κλπ. (γ' ἔκδ. 1892). Περὶ τοῦ δημώδους δὲ βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ δικαίου, ἡ οὐσία τοῦ ὁποίου ἐθεμελιώθη ὑπὸ τοῦ L. Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht* κλπ. (1891), βλ. Δ. Παππούλια, *Τὸ Ἑλληνικὸν δίκαιον ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτοῦ ἐξελίξει* (1912), Κ. Τριανταφυλλοπούλου, *Βυζαντινὸν Δίκαιον*, ἐν «Μεγάλῃ Ἑλλην. Ἐγκυκλοπ.», Γ. Μαριδάκη, *Τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς νεαραῖς κλπ.* (1922) καὶ πολλοὺς ἄλλους Ἕλληνας καὶ ξένους συγγραφεῖς. Ἡ ὑπάρχουσα βιβλιογραφία εἶναι ἤδη ἀρκετὰ πλουσία· βλ. ταύτην σημειουμένην λ.χ. ἐν Γ. Πετροπούλου, *Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις κλπ.* (1944) 219 ἐπ. 262 ἐπ., Ρ. Zepos, *Greek Law* (1949) 19 ἐπ. καὶ τοῦ αὐτοῦ, *Die byzantinische Jurisprudenz* κλπ. (1958), Δ. Γκίνη, *Περίγραμμα ἱστορίας μεταβυζαντ. δικαίου*, «Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν», 22 (1952) 33 ἐπ., 24 (1954) 108 ἐπ. 26 (1956) 164 ἐπ., 28 (1958) 258 ἐπ., Ἱ. Βισβίτζη, *Τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορίας τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου*, «Ἐπετ. Ἀρχείου Ἱστορίας Ἑλλην. Δικ.», 6 (1955) 131 ἐπ.

2. Εἰδικὴν μελέτην ἐν σχέσει πρὸς τὸν τίτλον περὶ προικῶν πραγμάτων τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου, ἐδημοσίευσεν ἐν «Ἀρχεῖῳ Ἰδιωτ. Δικαίου», 9 (1942) 54 ἐπ. (αὐτόθι 16, 1953, 209 ἐπ. περὶ χρήσεως καὶ ἐνοικίου).

3. Βλ. Α'. 21. α' Σχόλιον (ἔκδ. 1959 σ. 73 ἐν τῷ ἡμετέρῳ ὑπομνήματι).

4. Βλ. Α'. 22. θ' (ἔκδ. 1959 σ. 75 ἐν τῷ ἡμετέρῳ ὑπομνήματι).

5. Βλ. Α'. 23. ιθ' (διαζύγιον διὰ λέπραν), Α'. 23. κδ'-κε' (διαζύγιον κατὰ συναίνεσιν), Σχόλιον εἰς Γ'. 29. ε' (διαζύγιον δι' ἀπουσίαν πέντε ἢ ἐπτὰ ἐτῶν, βλ. καὶ ἀνωτ. σ. XLVII σημ. 2), καὶ τὸ ὑπὸ τὸ κείμενον τῶν διατάξεων τούτων ἡμέτερον ὑπόμνημα (ἔκδ. 1959 σ. 77, 78, 252).

6. Βλ. Α'. 58. ι' (ἡμέτερον ὑπόμνημα κατωτ. σ. 130), πρβλ. καὶ Γ'. 28 (ἔκδ. 1959 σ. 251).

7. Ἀξία σημειώσεως καὶ ἐγγυτέρας ἐρεῖνης εἶναι καὶ ἄλλα θέματα ἐκ τοῦ Νομικοῦ Προχείρου,

Θέματα, ἐξ ἑτέρου, ἅτινα ὁ Μ. Φωτεινόπουλος ἐχειρίσθη ὅλως ἀνεξαρτήτως τῆς ρυθμίσεως αὐτῶν ἐν τῷ ἐπισήμῳ αὐτοκρατορικῷ δικαίῳ, ἀλλ' ἅτινα διετύπωσεν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν λύσεων αἰτινες ἀπ' αἰώνων ἐκράτησαν ἐν τῇ πράξει, συχνότατα ἐπὶ τὴν ἐπιβολὴν τοῦ πάντοτε ζωντανοῦ δημώδους ἐλληνοβυζαντινοῦ δικαίου εἶναι ὁδῶς τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν κυριότητα τῆς προικὸς συνεστῶτος τοῦ γάμου καὶ τὴν ἐκποίησιν τῶν προικῶν ἀκινήτων, ὡς καὶ εἰς τὴν σημασίαν καὶ τὴν λειτουργίαν τῆς ἐγγράφου «ὁμολογίας». Ἡ ρύθμισις δὲ τῶν θεμάτων τούτων ἐν τῷ Νομικῷ Προχείρῳ χρήζει πράγματι ὅλως ἰδιαίτερας ἐξάρσεως.

Προκειμένου οὕτω περὶ τῆς κυριότητος τῆς προικὸς συνεστῶτος τοῦ γάμου, κλείονες διατάξεις τοῦ Νομικοῦ Προχείρου ἀποφαίνονται, ὅτι αὕτη ἀνήκει εἰς τὴν γυναῖκα καὶ οὐχὶ εἰς τὸν ἄνδρα, ὅστις οὕτω κατὰ τὸ Νομικὸν Πρόχειρον μόνον τὴν χρῆσιν ἔχει ἐπὶ τῶν προικῶν πραγμάτων⁽¹⁾. Ἡ τοιαύτη δὲ θαρραλέα διατύπωσις, παραλλάσσουσα τῶν ἐν τῷ ἐπισήμῳ αὐτοκρατορικῷ δικαίῳ ὀριζομένων, καθ' ἃ κύριος τῆς προικὸς συνεστῶτος τοῦ γάμου εἶναι ὁ ἄνθρωπος, σαφῶς μαρτυρεῖ περὶ τῆς ἰσχυρᾶς ἐπιβολῆς τῆς ἀνατολικῆς καὶ κατ' ἐξοχὴν ἐλληνικῆς προελεύσεως ἀντιλήψεως περὶ τῆς συνεστῶτος τοῦ γάμου κυριότητος τῆς προικὸς ὑπὸ τῆς γυναικός· ὑπὸ τὴν ἐποψιν δὲ ταύτην ἡ θαρραλέα αὕτη παραλλαγή εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν ἐπιβίωσιν δημωδῶν ἐλληνικῶν ἀντιλήψεων ἐπὶ θεσμῶν σημαντικωτάτων, ὡς ἡ προίξ, εἰ καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου⁽²⁾.

Χαρακτηριστικὴ ὁμῶς εἶναι καὶ ἄλλη παραλλαγή τοῦ Νομικοῦ Προχείρου ἐναντι τοῦ ἐπισήμου αὐτοκρατορικοῦ δικαίου, ἀπαντῶσα ἐν τῷ θεματι τῆς προικὸς, εἰδι-

μεταξὺ τούτων λ.χ. αἱ διατάξεις περὶ φαλκιδίου (Α'. 40), ἐν σχέσει πρὸς τὰς ὁποίας βλ. Κ. Τριανταφυλλοπούλου, 'Ο φαλκίδιος νόμος ἐν τῷ βυζαντινῷ δικαίῳ' (1912)· ἐπίσης αἱ περὶ τριμοιρίας καὶ ψυχικῶν διατάξεις ἐν Α'. 41. ιγ' κλπ., ἐν σχέσει πρὸς τὰς ὁποίας βλ. C. Triantaphyllopoulos, *Die Novelle des Patriarchen Athanasios über die triμοιρία*, «Byzant.—Neugriech. Jahrbücher» 8 (1931) 136 ἐπ. καὶ τὴν ἐν Π. Ζέπου, *Συνταγμάτιον* κλπ. 122 ἐπ. βιβλιογραφίαν· ἐπίσης αἱ περὶ ἐγγυήσεως διατάξεις ἐν Α'. 63, ἀλλὰ καὶ Α'. 41. κα' κλπ. ὡς πρὸς τὸν ἐγγυητὴν δὲ «διὰ τὸ πρόσωπον» Α'. 59. ιζ'' περὶ τῆς διακρίσεως τοῦ ἐγγυητοῦ «διὰ τὸ πρόσωπον» ἀπὸ τοῦ «διὰ τὸ πρᾶγμα» βλ. καὶ Δ. Καταρτζῆ, «Δικανικὴ Τέχνη» Π. ζ' (ἔκδ. Δ. Οἰκονομίδου, «Ἐπετ. Ἀρχεῖον Ἱστορίας Ἑλλην. Δικ.» Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, 3, 1950, σ. 37), ἐν γένει δὲ περὶ τοῦ ἐγγυητοῦ βλ. καὶ Π. Ζέπου, *Συνταγμάτιον* κλπ. 90, ἐφ' οὗ καὶ G. von Beseler, ἐν *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, 17 (1940) 255 ἐπ., ἰδίᾳ 259.

1. Βλ. οὕτω Νομικὸν Πρόχειρον Α'. 26. γ' (Σχόλ.), δ', ιη' (Σχόλ.), 32. ε' καὶ 50. δ' (ἔκδ. 1959 σ. 79 ἐπ., 80, 81, 88, 113, ἐν τῷ ἡμετέρῳ ὑπομνήματι), προβλ. δὲ καὶ τὴν συναφῇ ἀνάλυσιν Π. Ζέπου, «Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου», 9 (1942) 54 ἐπ. 57 ἐπ., ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὴν ἐν τῷ Νομικῷ Προχείρῳ ἀπαντῶσαν μνείαν τοῦ ἀγῶνος τοῦ Ἰουστινιανοῦ, παρασχόντος ἐναντίον τοῦ κοινῶν αἰσθήματος εἰς τὸν ἄνδρα τὰ εἰς τὸν κύριον ἀνήκοντα δικαιώματα ἐπὶ τῆς προικὸς συνεστῶτος τοῦ γάμου (Cod. Just. 5. 13. 30. B. 29.1.117 καὶ αὐτόθι Σχόλιον «κατὰ πόδας»).

2. Ἐπὶ τοῦ ὅλου θέματος βλ. Π. Ζέπου, *Συνταγμάτιον* κλπ. 94, ἐπ., 100 ἐπ. 267 καὶ μελέτας ἐν «Ἀρχεῖῳ Ἰδιωτ. Δικαίου», 9 (1942) 54 ἐπ. 57 ἐπ. καὶ εἰς «Πελοποννησιακά», I (1956) 197 ἐπ., ἰδίᾳ 231 ἐπ., Ἰ. Σόντη, Ἡ περὶ τοῦ Συνταγματίου πραγματεία τοῦ Π. Ζέπου, «Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου», 5 (1938) 70 ἐπ., ἰδίᾳ 118 ἐπ., Ἰ. Βισβίτζη, Αἱ μεταξὺ τῶν συζύγων περιουσιακαὶ σχέσεις εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν, «Ἀρχεῖον Ἱστορίας Ἑλλην. Δικ.» 1, 1948, σελ. 33 ἐπ., Γ. Σιμωνέτου, Αἱ περιουσιακαὶ σχέσεις τῶν συζύγων κλπ., «Τόμος Κ. Ἀρμενοπούλου» (1952) 551 ἐπ., ἰδίᾳ 620 ἐπ., παρ' οἷς καὶ ἡ παλαιότερα εἰδικὴ βιβλιογραφία.

κώτερον δ' ἐν τῷ θέματι τῆς ἀπαγορεύσεως τῆς ἐκποιήσεως καὶ ὑποθηκεύσεως τῶν ἀδιατιμήτων προικῶν ἀκινήτων. Πράγματι, τὸ Νομικὸν Πρόχειρον ἐπαναλαμβάνει καὶ ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ τὸ εἰς τὰ Βασιλικά κατεστρωμένον ἰουστινιάνειον δίκαιον, καθ' ὃ ἡ τοιαύτη ἐκποίησης καὶ ὑποθήκευσις ἀπαγορεύεται, ἔτι καὶ συναινούσης τῆς γυναικός· συνδυάζον ὁμῶς τὸ Νομικὸν Πρόχειρον καὶ ἄλλην διάταξιν αὐτοκρατορικὴν, ἀφορῶσαν εἰς μόνην τὴν ὑποθήκευσιν, προσθέτει, διὰ τε τὴν ἐκποίησιν καὶ τὴν ὑποθήκευσιν, ὅτι ἂν ἡ γυνή, βλέπουσα τὸν ἄνδρα αὐτῆς πωλοῦντα ἢ ἐνεχυράζοντα τὰ πράγματα αὐτῆς «σιωπᾷ ἐξεπίτηδες, θέλουσα νὰ ἀπατήσῃ τὸν ἀγοραστήν ἢ τὸν δανειστήν, τότε δὲν βοηθεῖται ἀπὸ τοὺς νόμους, οἱ ὅποιοι βοηθοῦσι τὰς ἀπατωμένας γυναῖκας καὶ ὄχι τὰς πανούργους»⁽¹⁾. Ἡ δὲ προσθήκη αὕτη, ἐπεκτείνουσα καὶ ἐπὶ τῆς ἐκποιήσεως τὰς ἐπὶ μόνῃς τῆς ὑποθηκεύσεως ἀπαντώσας ἐν τῷ αὐτοκρατορικῷ δικαίῳ λύσεις, ληφθεῖσα δ' ἐκ διατάξεως τοῦ Συντάγματος τοῦ Μ. Βλαστάρη⁽²⁾, ἀποτελεῖ σημαντικὴν παραλλαγὴν, ἰδιαζόντως χαρακτηριστικὴν διὰ τὴν ἐλαστικὴν ἐφαρμογὴν τῆς ἰουστινιανείου ἀπαγορεύσεως τῆς ἐκποιήσεως τῶν προικῶν ἀκινήτων κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους βυζαντινοὺς καὶ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους⁽³⁾.

Προκειμένου, ἐξ ἑτέρου, περὶ τῆς σημασίας καὶ τῆς λειτουργίας τῆς ἐγγράφου «ὁμολογίας», τὸ Νομικὸν Πρόχειρον ἐμφανίζει ἐπίσης πολὺ ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἐν αὐτῷ ὑπὸ ἐλληνικὴν ὡσαύτως ἀντίληψιν διατύπωσιν διατάξεων, ἐν αἷς ἐξαίρεται ἡ σημασία τοῦ ἐγγράφου, κατὰ παραλλαγὴν ἀπὸ τῶν ἐπισήμων αὐτοκρατορικῶν προτύπων⁽⁴⁾. Χαρακτηριστικὸν εἶναι οὕτω, ὅτι ὁ Μ. Φωτεινόπουλος δὲν διστάζει νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν κατὰ τὰς διατάξεις τῶν Βασιλικῶν «ἐπερώτησιν» διὰ τῆς ἐγγράφου «ὁμολογίας» ἐν τῷ Νομικῷ Προχείρῳ⁽⁵⁾. Ἀλλαχοῦ δὲ τὴν ἐγγράφον ἀποδείξιν περὶ τῆς καταβολῆς τοῦ ἐγγράφως σφωμολογηθέντος χρέους ὁ Μ. Φωτεινόπουλος μεταλλάσσει καὶ εἰς ἐξοφλητικὴν «ἀπισθογράφεισιν» τοῦ χρεωστικοῦ ὁμολόγου⁽⁶⁾, παρέχων οὕτω σαφὲς δεῖγμα τῆς εἰς τοὺς χρόνους τῆς συντάξεως τοῦ Νομικοῦ

1. Νομικὸν Πρόχειρον Α'. 26. γ', ἐνθα συνδυάζονται αἱ διατάξεις Β. 29. 1. 119 § 15 καὶ Β. 26. 7. 69 (Cod. Just. 5. 13. 1 § 15 καὶ 4. 29. 5).

2. Μ. Βλαστάρη, Σύνταγμα, Δ κεφ. 2 (Ράλλη-Ποτλῆ, VI 204).

3. Ἐπὶ τοῦ θέματος βλ. ἤδη Π. Ζέπον, «Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου», 9 (1942) 55 ἐπ., διὰ τὴν ἐλαστικὴν δ' ἐφαρμογὴν τῆς ἰουστινιανείου ἀπαγορεύσεως Ἀν. Χριστοφιλόπουλον, Ἡ ἐκποίησης τῶν προικῶν ἀκινήτων κατὰ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, αὐτόθι 6 (1939) 538 ἐπ., τοῦ αὐτοῦ, Σχέσεις γονέων καὶ τέκνων κατὰ τὸ βυζαντινὸν δίκαιον, (1946) 61 σημ. 1.

4. Ὡς πρὸς τὸ βυζαντινὸν καὶ μεταβυζαντινὸν ἐγγράφον βλ. Π. Ζέπου, Συνταγματικὸν κλπ. 68 ἐπ., τοῦ αὐτοῦ, Ἡ παράδοσις δι' ἐγγράφον ἐν τῷ βυζαντινῷ καὶ τῷ μεταβυζαντινῷ δικαίῳ, «Τόμος Κ. Ἀρμενοπούλου» (1952) 199 ἐπ., ἐνθα καὶ ἡ συναφὴς διεθνὴς βιβλιογραφία, εἰς ἣν νῦν πρόσθετες καὶ Γ. Πετροπούλου, Νομικὰ ἐγγράφα Σίφνου τῆς συλλογῆς Γ. Μαριδάκη, I (1956) 28 ἐπ., 463 ἐπ. (οὐχὶ πειστικὴ ὁμῶς ἡ ἐπιχειρηματολογία αὐτόθι ἐναντίον τῆς *traditio per cartam*, ὁρθῶς τουναντίον ὁ Ἰ. Βισβίτζης, Ναξιακὰ νοταριακὰ ἐγγράφα κλπ., «Ἐπετηρὶς Ἀρχείου Ἱστορίας Ἑλλ. Δικ.», 4, 1951, 110 ἐπ.).

5. Βλ. οὕτω Νομικὸν Πρόχειρον Α'. 57. β' ἐν συγκρίσει πρὸς Β. 23. 1. 46 (ἐκδ. 1959, σ. 124 ἐν τῷ ἡμετέρῳ ὑπομνήματι). Περὶ ἐγγράφου ὁμολογίας βλ. καὶ Δ. Καταρτζῆ «Δικανικὴ Τέχνη» (ἐκδ. Δ. Οἰκονομίδου, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 40).

6. Βλ. λ.χ. Νομικὸν Πρόχειρον Α'. 13. ιβ' ἐν συγκρίσει πρὸς Β. 21.1.42 (ἐκδ. 1959 σ. 57 τοῦ ἡμετέρου ὑπομνήματος).

Προχείρου κρατούσης αντιλήψεως περὶ τῆς σημασίας ἀλλὰ καὶ τῆς λειτουργίας τοῦ ἐγγράφου, ἐν γένει δὲ καὶ σαφῇ ἀπόδειξιν τοῦ δημιουργικοῦ πνεύματος, ὅφ' οὗ οὗτος διείπετο κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου.

§ 3

**Τὰ χειρόγραφα τοῦ Νομικοῦ Προχείρου
καὶ ἡ ἀκολουθοῦσα ἡμετέρα ἐκδοσις αὐτοῦ.**

6.—Πλείονες εἶναι οἱ σωζόμενοι χειρόγραφοι κώδικες τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου, οὗτοι δ' εἶναι ἅπαντες γραμμένοι εἰς ἐλληνικὴν γλῶσσαν καὶ ἐμφανίζουν διαφορὰς τινὰς μεταξύ των, ἀναλόγως τοῦ ἔτους καθ' ὃ ἐγράφησαν καὶ τῆς παραλλαγῆς τοῦ Νομικοῦ Προχείρου, ἣν ἀκολουθοῦν⁽¹⁾. Τῶν χειρογράφων δὲ τούτων κωδίκων κατέχομεν ἤδη τὴν ἀναγκαίαν περιγραφὴν ὑπὸ παλαιότερων ἢ καὶ συγχρόνων ρουμάνων συγγραφέων ἢ λογίων.

Οὕτως, ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, τῷ δημοσιευθέντι ὑπὸ τοῦ C. Litziца ἐν ἔτει 1909⁽²⁾, περιγράφονται οἱ ἐξῆς ἐλληνικοὶ χειρόγραφοι κώδικες, περιέχοντες τὸ Νομικὸν Πρόχειρον τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου:

α'). Χειρόγραφος κώδιξ τοῦ ιη' αἰῶνος, ὑπ' ἀριθ. 273 (20) καὶ 274 (21) τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, ἐξ οὗ ἐλλείπει ἀκόκληρον τὸ β' βιβλίον τοῦ Νομικοῦ Προχείρου, ὅστις ὅμως περιέχει τὸ χρυσόβουλλον τοῦ ἡγεμόνος Στεφάνου Ρακοβίτζα, ἔτους 1765⁽³⁾.

β'). Χειρόγραφος κώδιξ τοῦ ιη' αἰῶνος, ἀντιγραφὴς κατὰ τὴν ἐν αὐτῷ σημείωσιν «παρὰ Γεωργίου Μεδελνιτζιάρου» ἐν ἔτει 1797, ὑπ' ἀριθ. 275 (122) τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, ἀφιερωμένος εἰς τὸν κατὰ τὸ 1766 ἡγεμονεύσαντα Σκαρλάτον Γρηγορίου Γκίκαν καὶ περιέχων τὸ χρυσόβουλλον τοῦ ἡγεμόνος, ὡς ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Σκαρλάτου Γρηγορίου Γκίκα⁽⁴⁾.

γ'). Χειρόγραφος κώδιξ τοῦ ιθ' αἰῶνος, ὑπ' ἀριθ. 276 (131) τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, πιθανῶς ἀντίγραφον τοῦ εὐθὺς ἀνωτέρω (ὑπὸ β') σημειουμένου, ἀφιερωμένος δ' ἐπίσης εἰς τὸν κατὰ τὸ 1766 ἡγεμονεύσαντα Σκαρλάτον Γρηγορίου Γκίκαν⁽⁵⁾.

δ'). Χειρόγραφος κώδιξ τοῦ ιη' αἰῶνος, ὑπ' ἀριθ. 277 (378) τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, περιέχων ἐν ἀρχῇ ρουμανικὸν ποίημα ἐξυμνοῦν τὸν ἡγεμόνα, τὸ χρυσό-

1. Βλ. συναφῶς καὶ ἀνωτέρω σ. XXXIX ἐπ. ὑπ' ἀριθ. 3.

2. C. Litziца, *Catalogul κλπ.*, (1909) 135-142, 525, πρβλ. καὶ Peretz, *Istoria κλπ.*, II. 2 σ. 357 ἐπ.

3. Βλ. Litziца, *Catalogul κλπ.* 135 ἐπ., ἐνθα ἐκδίδεται καὶ τὸ χρυσόβουλλον, ὡς τοῦτο ἀναδημοσιεύεται εἰς ἐκδ. 1959 σ. 35 ἐπ.

4. Βλ. Litziца, ἐνθ' ἀνωτ., 138 ἐπ., περὶ τοῦ ἡγεμόνος δὲ Σκαρλάτου Γρηγορίου Γκίκα βλ. ἄνωτέρω σ. XXXIX ἐπ.

5. Βλ. Litziца ἐνθ' ἀνωτ., 139 ἐπ.

βουλλον αὐτοῦ ὡς ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ κατὰ τὸ 1766 ἡγεμονεύσαντος Σκαρλάτου Γρηγορίου Γκίκα καὶ ἀφιέρωσιν τοῦ συντάκτου⁽¹⁾).

ε'). Χειρόγραφος κώδιξ τοῦ ιη' αἰῶνος, ὑπ' ἀριθ. 798 τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, περιέχων σύντομον ἐξιστόρησιν τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ βυζαντινοῦ δικαίου καὶ λεπτομερῆ πίνακα περιεχομένων, ἀμφότερα προτασσόμενα τοῦ κειμένου τοῦ Νομικοῦ Προχείρου⁽²⁾).

Περαιτέρω, ἐν τῷ συμπληρωματικῷ καταλόγῳ τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, τῷ δημοσιευθέντι ὑπὸ τοῦ N. Camariano ἐν ἔτει 1940⁽³⁾, περιγράφονται καὶ οἱ ἐξῆς ἐλληνικοὶ ἐπίσης κώδικες, περιέχοντες τὸ Νομικὸν Πρόχειρον:

ς'). Χειρόγραφος κώδιξ τοῦ ιη' - ιθ' αἰῶνος, ὑπ' ἀριθ. 986 τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, περιέχων τὸ Νομικὸν Πρόχειρον, χρονολογούμενον, κατὰ τὸν τίτλον αὐτοῦ, ἐν ἔτει 1766⁽⁴⁾).

ζ'). Χειρόγραφος κώδιξ τοῦ ιθ' αἰῶνος, ὑπ' ἀριθ. 987 τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, περιέχων τὸ χρυσόβουλλον τοῦ ἡγεμόνος (Σκαρλάτου Γρηγορίου Γκίκα), ἀφιέρωσιν εἰς αὐτὸν καὶ τὸ κείμενον τοῦ Νομικοῦ Προχείρου⁽⁵⁾).

Εἰς τὴν Ρουμανικὴν Ἀκαδημίαν ἐπίσης ἀπόκεινται, εἰσέτι ἀκαταλογράφητα ἐπισήμως⁽⁶⁾, δύο εἰσέτι ἐλληνικὰ χειρόγραφα, ἐξ ὧν τὸ ἐν περιέχει μεταγενεστέραν παραλλαγὴν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου. Εἶναι δὲ ταῦτα τὰ ἐξῆς:

η'). Χειρόγραφος κώδιξ τοῦ ιη' αἰῶνος, ὑπ' ἀριθ. 1195 τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, χρονολογούμενος ἀπὸ 11 Νοεμβρίου 1777, ὅστις περιέχει οὐσιώδη παραλλαγὴν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου, περιλαμβάνων ὀκτὼ βιβλία, ἐξ ὧν τὸ τέταρτον εἶναι, ὡς ὑποθέτω, τὸ σημαντικώτερον, ὡς τοῦτο προκύπτει ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς του, φερούσης: «συνήθεια τοιαύτη τοῦ πριγκιπάτου τῆς Οὐγγροβλαχίας καὶ τινες νόμοι βασιλικοὶ αἵτινες συνήθεται διενεργοῦνται ὡς νόμοι διὰ τὴν παλαιότητα»⁽⁷⁾).

θ'). Χειρόγραφος κώδιξ τοῦ ιθ' αἰῶνος, ὑπ' ἀριθ. 1196 τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδη-

1. Βλ. Litzica, ἐνθ' ἄνωτ., 140 ἐπ., ἐνθα καὶ τὸ ρουμανικὸν ποίημα. Τὸ χφ. τοῦτο ἔσχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπισκοπήσω ἐν Βουκουρεστίῳ κατὰ τὸ ἔτος 1931 (βλ. «Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σποδῶν», 13, 1937, 421 σημ. 2). Ἐκ τοῦ χφ. τούτου ἐξέδωκε τοὺς Γεωργικούς Νόμους μετὰ γαλλικῆς μεταφράσεως ὁ D. C. Arion, *Le Nomos Georgikos* κλπ. (1929). Ποβλ. *Pravilniceasca Condica*, ἔκδ. Ρουμ. Ἀκαδ. (1957), σ. 7 σημ. 5.

2. Βλ. Litzica, ἐνθ' ἄνωτ., 525 ἐπ., ἐνθα ὑποστηρίζεται ὅτι τὸ χφ. τοῦτο δὲν περιέχει τὸ Νομικὸν Πρόχειρον τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου, οὗτινος ἐν τῷ χφ. ἐλλείπει ὁ τίτλος· οὐχὶ ὀρθῶς ὁμως κατὰ τὴν ἐπὶ τοῦ χφ. σημείωσιν τοῦ C. Erbiceanu, βλ. *Pravilniceasca*, ἔκδ. Ρουμ. Ἀκαδ. (1957), σ. 7 σημ. 5.

3. N. Camariano, *Catalogul* κλπ., II (Buc. 1940) 123-134.

4. N. Camariano, ἐνθ' ἄνωτ., 123.

5. N. Camariano, ἐνθ' ἄνωτ., 124 ἐπ., ἐνθα καὶ παραβολὴ τῶν τίτλων τοῦ χφ. 987 πρὸς τοὺς τοῦ προηγουμένου χφ. 986, ἐξ ἧς σαφῶς δείκνυνται αἱ ὑπάρχουσαι διαφοραί.

6. Περὶ τούτων ὑπάρχει νῦν ἐν τῇ Ρουμανικῇ Ἀκαδημίᾳ, ὡς μὲ πληροφορεῖ ὁ φίλος κ. Λ. Βρανούσης, χειρόγραφος κατάλογος συνταχθεὶς ὑπὸ τοῦ Alex Elian.

7. Τὸ χφ. 1195, κατὰ πληροφορίαν τοῦ φίλου κ. Λ. Βρανούση, εἶναι κώδιξ τοῦ ιη' αἰῶνος,

μίας, περιέχων τὸ κείμενον τοῦ Νομικοῦ Προχείρου ὑπὸ τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ μορφήν τῶν ἐτῶν 1765-1766⁽¹⁾.

Τέλος, δύο εἰσέτι ἑλληνικοὶ χειρόγραφοι κώδικες τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου ὑπάρχουν, κατὰ πληροφориαν τοῦ St. Berchet⁽²⁾, ἐν Ἰασίῳ, οἱ ἑξῆς:

ι'). Χειρόγραφος κώδιξ τοῦ ιη-ιθ' αἰῶνος, ἀποκείμενος ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ἰασίου⁽³⁾ καὶ

ια'). Χειρόγραφος κώδιξ τοῦ ιθ' αἰῶνος, ἀνήκων εἰς τὸ Κρατικὸν Ἀρχεῖον τοῦ Ἰασίου.

Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ τελευταίου τούτου χειρογράφου κώδικος γίνεται ἡ ἀκολουθοῦσα ἐν τῷ τόμῳ τούτῳ ἡμετέρα ἔκδοσις τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου. Περὶ τοῦ κώδικος δὲ τούτου εἰδικώτερος λόγος γίνεται εὐθὺς ἐν τοῖς ἐπομένοις.

7.—Ἡ ἐν τῷ τόμῳ τούτῳ ἀκολουθοῦσα ἡμετέρα ἔκδοσις τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τοῦ Μ. Φωτεινοπούλου γίνεται ἐπὶ τῇ βάσει μόνον τοῦ εὐθὺς ἀνωτέρω⁽⁴⁾ σημειωθέντος ἑλληνικοῦ χειρογράφου κώδικος τοῦ Κρατικοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἰασίου, ὃν πρὸς διάκρισιν χαρακτηρίζομεν ὡς κώδικα J.

Ὁ κώδιξ οὗτος (J) εἶναι τοῦ ιθ' αἰῶνος, ἀκριβέστερον μεταγενέστερος τοῦ 1833, ὡς τοῦτο προκύπτει ἐκ τῶν ὑδατογραμμάτων τοῦ χρησιμοποιηθέντος ὑποκυάνου χάρτου, ἅτινα μαρτυροῦν περὶ τοῦ χρόνου ἢ καὶ τοῦ τόπου τῆς κατασκευῆς αὐτοῦ⁽⁵⁾. Εἶναι κώδιξ ἀστάχτος, διαστάσεων 0,36 X 0,22 μ., συντεθειμένος ἐκ τετραδίων ἢ ἑξαδίων κλπ. καὶ ἀποτελούμενος ἐκ φύλλων 212 (σελίδων 424), ἡριθμημένων ὑπ' αὐτοῦ τοῦ γραφέως του κατὰ σελίδας (ἀπὸ 1 ἕως 419, ἐξ ὧν ἡ σελὶς 121 ἀριθμεῖται δις) πλὴν τεσσάρων σελίδων λευκῶν αἵτινες εἶναι ἀνὲν ἀριθμήσεως⁽⁶⁾. Ἡ γραφή του

διαστάσεων 0,335X0,235 μ. καὶ ἀποτελεῖται ἐξ 132 φύλλων. Εὐκταῖον εἶναι, ὅπως ὁ κώδιξ οὗτος ἐκδοθῇ τὸ ταχύτερον, ἵνα καταδειχθῇ ἡ ἑκτασις τῶν παραλλαγῶν του ἐν σχέσει πρὸς τὴν μορφήν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου τῶν ἐτῶν 1765-1766. Ἐν σχέσει πρὸς τὴν σημασίαν τοῦ δ' βιβλίου τοῦ χφ. 1195, τοῦ περιέχοντος τὰς «τοπικὰς συνηθείας» καὶ ἀντιπαραβάλλοντος ταύτας πρὸς τοὺς «βασιλικοὺς νόμους», βλ. ἀνωτ. § 2, σ. XLVI σημ. 4.

1. Τὸ χφ. 1196, κατὰ πληροφориαν τοῦ κ. Λ. Βρανούση, εἶναι κώδιξ τοῦ ιθ' αἰῶνος, διαστάσεων 0,29X0,20 μ. καὶ ἀποτελεῖται ἐκ 409 ἡριθμημένων σελίδων.

2. Βλ. Berchet, *Schita de istorie* κλπ. (1928) 31, ἀριθ. 15, τοῦ αὐτοῦ, *Legătura* κλπ. (1937) 150.

3. Πρβλ. περιγραφὴν τοῦ χφ. τούτου ὑπὸ C. Erbiceanu, «*Revista Teologică*», 3 (1885) ἀριθ. 30, σ. 240 (μὴ προσιτόν μοι), πρβλ. καὶ Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «*Εκθεσις* κλπ., «Ἑλλην. Φιλολ. Σύλλ. Κωνσταντινουπόλεως», παράρτ. 17 (1887) 56 (ὑπὸ προσθήκας), Κ. Δυοβουνιώτου, «*Θεολογία*», 1 (1923) 327 σημ. 1.

4. Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χφ. J ἐδημοσίευσα τὰς περὶ τοῦ Νομικοῦ Προχείρου μελέτας μου, ἐν «Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν», 13 (1937) 412 ἐπ., καὶ ἐν «Ἀρχεῖῳ Ἰδιωτ. Δικαίου», 9 (1942) 54 ἐπ. καὶ 16 (1953) 209 ἐπ.

5. Τὰ ὑδατογράμματα φέρουν: *Kronstadt* 1829, *PG* 1831, *Kertsesora* 1832 καὶ *Kertsesora* 1833.

6. Ἡ ἀρίθμησης οὕτω βαίνει ὡς ἑξῆς: σ. 1—121r σὺν 121v—340 σὺν 3 λευκαῖ (ἀ.ἀ.) σὺν 341—419 σὺν 1 λευκῇ (ἀ.ἀ.) = σύνολον 424.

δ' εἶναι ὁμαλή, καθισταμένη ἐνίοτε δυσανάγνωστος ἐνδιαμέσως εἰς τινὰς σελίδας, αἵτινες ἄλλως φαίνονται γεγραμμένοι δι' ἄλλης χειρός⁽¹⁾.

Ὡς πρὸς τὸ κείμενον τοῦ κώδικος J εἶναι παρατηρητέον, ὅτι ἐκάστη διάταξις (ἢ σχόλιον) αὐτοῦ ἀναγράφεται ἐν ἰδιαιτέρῳ στίχῳ ὑπὸ τὴν ἰδίαν αὐτῆς ἀρίθμωσιν (σον, βον κλπ.), τιθεμένης ἐν περιθωρίῳ τῆς παραπομπῆς τῆς πηγῆς ἐξ ἧς ἡ διάταξις αὕτη (ἐνίοτε δὲ καὶ τὸ σχόλιον) ἐλήφθη⁽²⁾. Ἐξ ἐτέρου ἢ ἐν τῇ παραπομπῇ ἀρίθμωσις τῶν βιβλίων ἢ τίτλων τῶν Βασιλικῶν γίνεται κατὰ κανόνα δι' ἐλληνικῶν ἀριθμῶν, ἐνίοτε ὁμως καὶ δι' ἀραβικῶν⁽³⁾, ἢ δ' ἀρίθμωσις αὕτη δὲν εἶναι πάντοτε ἀκριβής. Κατὰ τὴν μετάβασιν ἄλλοτε ἀπὸ σελίδος εἰς σελίδα καὶ ἄλλοτε ἀπὸ τετραδίου ἢ ἐξαδίου κλπ. εἰς τὸ ἐπόμενον τετράδιον ἢ ἐξάδιον κλπ. γράφονται ἐν τέλει τῆς σελίδος μία ἢ δύο λέξεις τῆς ἐπομένης. Τέλος τὸ κείμενον συχνάκις περιλαμβάνει διατάξεις δις ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον⁽⁴⁾, δις δ' ὡσαύτως ὁ συντάκτης τοῦ παραθέτει καὶ ἐπεξηγηματικὰς ὑπὸ τὸ κείμενον σημειώσεις⁽⁵⁾.

Ἐν τῇ ἀκολουθούσῃ ἐν τῇ παρούσῃ πραγματείᾳ ἐκδόσει τοῦ κώδικος J παρέμεινα κατ' ἀρχὴν πιστὸς εἰς τὸ κείμενον αὐτοῦ, μὲ τὰς ἐξῆς ὁμως παραλλαγὰς, διορθώσεις ἢ προσθήκας:

α'). Παρέθεσα ἐν τῷ αὐτῷ στίχῳ μετὰ τοῦ κειμένου ἐκάστης διατάξεως τὴν τε ἀρίθμωσιν αὐτῆς (σον, βον κλπ.) καὶ τὴν ἐν περιθωρίῳ παραπομπὴν εἰς τὴν πηγὴν, ἐξ ἧς ὁ συντάκτης παρέλαβε τὴν διάταξιν. Κατὰ τὴν ἀρίθμωσιν δὲ τῶν διατάξεων ἔγραψα: α', β' κλπ., ἀντὶ τοῦ ἐν τῷ χφ. σον, βον κλπ.

β'). Ἀρίθμωσα τοὺς τίτλους, καὶ δὴ χωριστὰ δι' ἐκάστου βιβλίου (A'. I - 63, B'. I - 97, Γ'. I - 37)· καὶ τοῦτο πρὸς διευκόλυνσιν τῆς εἰς τὸ κείμενον τοῦ Νομικοῦ Προχείρου παραπομπῆς. Κατὰ τὴν ἀρίθμωσιν δὲ ταύτην περιέλαβον χάριν πληρότητος καὶ ἑπτὰ τίτλους, οἵτινες δὲν περιέχονται μὲν ἐν τῷ J, περιλαμβάνονται ὁμως εἰς ἄλλα ἐκ τῶν σωζομένων χειρογράφων⁽⁶⁾.

1. Δυσανάγνωστοι εἶναι ἰδίως αἱ σ. 186-188 καὶ 205-240 τοῦ J (βλ. δείγματα εἰς τὸ τέλος τοῦ τόμου ἐν φωτοτυπία). Εἰς τὴν πρώτην σελίδα τοῦ J, τὴν περιέχουσαν τὸν τίτλον τοῦ Νομικοῦ Προχείρου, ὁ ἀνευρὼν τὸ χφ. Gh. Ungureanu γράφει, ὅτι τοῦτο ἀνευρέθη μεταξὺ τινων «ἀχρηστων» χαρτίων τοῦ ἀρχείου τοῦ πρωτοδικείου Ἰασίου, τὴν 5 Νοεμβρίου 1934: «Găsit aruncat între niste hârtii «netrebnice» în arhiva Tribunalului Jasi, sectia I. 5 Noembrie 1934» καὶ κατωτέρω μεταφράζει ρουμανιστὶ τὸν τίτλον τοῦ Νομικοῦ Προχείρου (χρονολογῶν ἐσφαλμένως 1765, ἐνῶ ὁ J φέρει χρονολογίαν «αφξς» = 1766), βλ. ἐν τέλει τοῦ τόμου τὴν φωτοτυπίαν τῆς σ. 1 τοῦ J.

2. Βλ. τὰς ἐν τέλει τοῦ τόμου φωτοτυπίας.

3. Ἀραβικοὶ ἀριθμοὶ λ.χ. ἐν Νομικῷ Προχείρῳ B'. 10. α' καὶ κζ', 11. ια' ἐπ., 12. α' ἐπ., 13. β' καὶ ιγ', 15. α', 17. α', 20. α', 25. α'.

4. Λ.χ. περὶ ὄρκου (A'. 18, Γ'. 34), περὶ γάμων (A'. 22, Γ'. 30), περὶ λύσεως γάμου (A'. 23, Γ'. 29), περὶ τόκων (A'. 58, Γ'. 28), περὶ γονέων καὶ παιδῶν (B'. 18, Γ'. 33), περὶ φόνων (B'. 48, Γ'. 24) περὶ φόνων ἐκουσίων, περὶ ἐμπρησμοῦ (B'. 53, B'. 93), κατὰ τυπτόντων (B'. 73, Γ'. 23), περὶ ὕβρεως (B'. 75, Γ'. 18), περὶ μοιχείας (B'. 76, Γ'. 19), περὶ παρθενοφθορίας (B'. 78, Γ'. 26), περὶ κλοπῆς (B'. 87, Γ'. 19).

5. Οὕτω ὑπὸ A'. 23. κ' (βλ. αὐτόθι ἡμέτερον ὑπόμνημα, ἔκδ. 1959 σ. 78) καὶ ὑπὸ B'. 11. ς' (ἔκδ. 1959 σ. 162).

6. Οἱ ἑπτὰ οὗτοι τίτλοι εἶναι οἱ ἐξῆς: A'. 3 καὶ 24, B'. 32 καὶ 88 καὶ 89 καὶ 91, Γ'. 4, οἵτινες

γ'). Ἐχρησιμοποίησα κατὰ τὴν ἐκτύπωσιν μικρότερα στοιχεῖα διὰ τὰ «Σχόλια» καὶ τὰς ἐν τῷ Γ'. βιβλίῳ ἀπαντώσας «Ἑρμηνείας» καὶ τοῦτο πρὸς εὐχερεστέραν ἐκτύπωσιν καὶ διάκρισιν αὐτῶν ἀπὸ τῶν διατάξεων τοῦ Νομικοῦ Προχείρου.

δ'). Ἐθεσα ἐντὸς ἀγκυλῶν, < >, τὰς ἀναγκαίας ἡμετέρας προσθήκας ἐν τῷ κειμένῳ.

ε'). Διετήρησα κατὰ βάσιν τὴν, ἐνίοτε ἐσφαλμένην, ὀρθογραφίαν τοῦ J, ἀποκατέστησα δ' ὅπου τοῦτο ἦτο ἀναγκαῖον τὴν στίξιν. Χάριν ὁμοιομορφίας ὅμως, ὅσάκις ἡ ὀρθογραφία ἐποίκιλλε ἔτι καὶ ἐν αὐτῷ τῷ J, ἐπὶ ἐνεγκον καὶ ὀρθογραφικὰς τινὰς διορθώσεις. Ἐγγραφα οὕτω: «ὅπου» ἀντὶ «ὅπου», «πῶς» ἀντὶ «πῶς», «ὀσπίτιον» καὶ «ὀσπίτι» ἀντὶ «ὀσπήτιον» καὶ «σπῆτι», «ἀφίνω» ἀντὶ «ἀφίνω», «ἡξεύρω» ἀντὶ «ἰξεύρω» ἢ «εἰξεύρω», «ἐνοίκιον» ἀντὶ «ἐννοίκιον», «ἐξόφλησις» ἀντὶ «ἐξώφλησις», «αὐθεντία» ἀντὶ «αὐθεντεία», «προτιμᾶται» καὶ «ἀναψηλαφᾶται» ἀντὶ «προτιμᾶται» καὶ «ἀναψηλαφᾶται», «μοοσία» ἀντὶ «μωσία» κλπ. Ἐγγραφα δ' ἐπίσης τὴν κατάληξιν «-ηδες» ἀντὶ «-ιδες» (λ.χ. «βεκίληδες», «ζαπτζῆδες» κλπ. ἀντὶ «βεκίλιδες», «ζαπτζίδες» κλπ.), ὡς καὶ τὴν κατάληξιν «-οντας» ἀντὶ «-ωντας» (λ.χ. «πέρονοντας», «λέγοντας» κλπ. ἀντὶ «πέρωνοντας», «λέγωντας» κλπ.), ἐπίσης δὲ καὶ τὴν γενικὴν πληθυντικὴν τῆς α' καὶ γ' κλίσεως τονιζομένην εἰς τὴν λήγουσαν ἀντὶ τῆς παραληγούσης, ἥτοι ἔγγραφα λ.χ. «αὐθεντῶν» ἀντὶ «αὐθεντῶν», «κερδῶν» ἀντὶ «κέρδων», «συκοφαντῶν» ἀντὶ «συκοφάντων» κλπ. Τὰς διορθώσεις δὲ ταύτας, ὡς καὶ πᾶσαν ἄλλην ὑπ' ἐμοῦ ἐπενεχθεῖσαν, ἐσημείωσα ἐν τῷ ὑφ' ἐκάστην σελίδα τοῦ κειμένου τοῦ J δημοσιευομένῳ ἡμετέρῳ ὑπομνήματι.

ζ'). Διετήρησα, ὅπου αὕτη ἀπαντᾷ, τὴν γραφὴν τοῦ χ (=h, δασύ), π (=b, μπ), δ (=d, ντ), ζ (=j, τζ) (1).

Ἐν τέλει ἐκάστης σελίδος τῆς ἡμετέρας ἐκδόσεως τοῦ J παρέθεσα δύο ὑπομνήματα, τὸ ἐν περὶ τῶν πηγῶν καὶ τὸ ἕτερον περὶ τῶν διορθώσεων εἰς τὸ κείμενον αὐτοῦ.

Εἰς τὸ πρῶτον ἐκ τῶν ὑπομνημάτων τούτων ἐσημείωσα τὴν πηγὴν ἐξ ἧς ἐλήφθη ἡ συγκεκριμένη διάταξις. Συνήθως τοιαύτη πηγὴ εἶναι τὰ Βασιλικά (2), τοῦτο δὲ συμβαίνει κατὰ κανόνα εἰς τὰ δύο πρῶτα βιβλία, ἐνίοτε ὅμως καὶ εἰς τὸ τρίτον, τοῦ Νομικοῦ Προχείρου. Ἡ εἰς τὰ Βασιλικά ὅμως παραπομπὴ δὲν εἶναι πάντοτε ἀκριβής. Ὅθεν καὶ διώρθωσα ταύτην ἐν τῷ ἡμετέρῳ ὑπομνήματι, ἐν ᾧ οὕτω ἐσημείωσα τὴν ὀρθὴν παραπομπὴν εἰς τὰς ὑφισταμένας ἐκδόσεις τοῦ C. Heimbach (ἐξ ἧς καὶ ἡ ἐλληνικὴ τοῦ Ἰω. Δ. Ζέπου) καὶ τοῦ H. J. Scheltema. Ὅσάκις δ' ὑφίσταται παραλλαγὴ τις μεταξὺ τῶν ἐκδόσεων τούτων, ἐσημείωσα τὴν εἰς τὰ Βασιλικά παραπομπὴν κατὰ τὴν νεωτάτην ἐκδοσιν τοῦ H. J. Scheltema, μέχρι τοῦ σημείου εἰς δὲ ἡ τελευταία

πάντες περιέχονται ἐν τῷ χφ. 987 τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας (βλ. N. Camariano, *Catalogul* κλπ., II 124 ἐπ.), ἐνδεχομένως δὲ καὶ εἰς ἄλλα ἐκ τῶν σφωζομένων χφφ.

1. Λ.χ. «χισμέτι», «ππουτούκια», «δραγάϊκα», «ζουδεκατόροι» κλπ. (βλ. τὸ ἐν τέλει τοῦ παρόντος τόμου δημοσιευόμενον λεξιλόγιον).

2. Βασιλικά κατὰ τὴν ἐκδοσιν τοῦ *Fabrotus* (βλ. ἀνωτ. σελ. XLI ἐπ.). Ἐν τῷ ἡμετέρῳ ὑπομνήματι παρέπεμψα εἰς τὰς νεωτέρας ἐκδόσεις Heimbach (ἐξ ἧς καὶ I. Ζέπου) καὶ Scheltema (βλ. ἐπομένην σημ.). Μέσω δὲ τῆς παραπομπῆς ταύτης, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν νεωτέρων τούτων ἐκδόσεων εὐχερῶς ἀνευρίσκονται καὶ τὰ λοιπὰ παράλληλα χωρία τῶν βυζαντινῶν πηγῶν, ἅτινα δὲν ἐσημείωσα, πρὸς ἀποφυγὴν ὑπερφορτώσεως τοῦ ἡμετέρου ὑπομνήματος.

αὕτη ἔκδοσις ἔχει νῦν προχωρήσει, προσθέσας ἐν παρενθέσει καὶ τὴν παραπομπὴν κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Heimbach (καὶ τοῦ Ἰω. Ζέπου)⁽¹⁾. Περαιτέρω ὁμως ἐσημείωσα ἐνίοτε ἐν τῷ ἡμετέρῳ ὑπομνήματι καὶ τὴν εἰς τὰ Βασιλικά παραπομπὴν κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Fabrotus ὁσάκις ἐθεώρησα τοῦτο ἀναγκαῖον πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ἀνωτέρω⁽²⁾ ἐκτεθείσης γνώμης, ὅτι ὁ Μ. Φωτεινόπουλος ἐχρησιμοποίησε τὴν ἔκδοσιν ταύτην κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ Νομικοῦ Προχείρου αὐτοῦ. Καὶ τέλος, καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν παραπομπὴν εἰς τε τὰ Βασιλικά ὡς καὶ εἰς ἄλλην τινα πηγὴν (Βλαστάρην, Ἀρμενοπούλου Ἐξάβιβλον, Νεαράς, κανονικὰς διατάξεις κλπ.)⁽³⁾, ἐσημείωσα ταύτην διωρθωμένην ἐν τῷ ἡμετέρῳ ὑπομνήματι. Ὅσάκις δ' ὁ συντάκτης τοῦ Νομικοῦ Προχείρου διετύπωσε τὴν διαάτησιν αὐτοῦ παρηλλαγμένην πῶς ἐν σχέσει πρὸς τὸ κείμενον τῆς βυζαντινῆς πηγῆς ἐξ ἧς ἦντλησε, προέταξα τῆς σημειώσεως τῆς συναφοῦς πηγῆς τὴν βραχυγραφίαν «πρβλ.» (=παράβαλε), ἐνῶ, ἐξ ἑτέρου, ὁσάκις ἀμφέβαλλον περὶ τῆς πηγῆς ἐξ ἧς συγκεκριμένη τις δ:άταξις ἦντλήθη, ἐσημείωσα: (?), κατὰ τὴν παραπομπὴν εἰς τὴν πηγὴν ταύτην.

Εἰς τὸ δεύτερον τῶν ὑφ' ἐκάστην σελίδα τοῦ κειμένου τοῦ Νομικοῦ Προχείρου παρατιθεμένων ὑπομνημάτων ἐσημείωσα τὴν κατὰ τὸ χφ. J γραφὴν, ὁσάκις ταύτην διώρθωσα ἐν τῷ κειμένῳ. Τοῦτο ὁμως οὐχὶ πάντοτε, δεδομένου ὅτι πρὸς ἀποφυγὴν ἀδικαιολογήτου ὑπερφορτώσεως τοῦ ὑπομνήματος τούτου δὲν ἐσημείωσα, τοῦλάχιστον κατὰ κανόνα, καὶ τὰς συνεχῶς ἐν τῷ κειμένῳ ἀπαιτώσας παραλλαγὰς, ὡς λ.χ. «ὁποῦ» ἀντὶ «ὁποῦ», «πῶς» ἀντὶ «πῶς», «ὁσπῆτιον» ἢ «σπῆτι» ἀντὶ «ὁσπῆτιον» ἢ «σπῆτι» κλπ.

1. Τοὺς τίτλους τῶν ἐκδόσεων τῶν Βασιλικῶν ὑπὸ C. Heimbach, Ἰ. Ζέπου καὶ H. J. Scheltema βλ. ἀνωτέρω ἐν τῇ «βιβλιογραφίᾳ». Τῆς ἐκδόσεως H. J. Scheltema ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν οἱ μέχρι τοῦδε κυκλοφορήσαντες πέντε τόμοι, οἱ περιέχοντες τὰ βιβλία 1-16 καὶ τὰ σχόλια εἰς τὰ βιβλία 1-20.

2. Βλ. ἀνωτ. σ. XLI ἐπ.

3. Βλ. ἀνωτ. σ. XLI ἐπ.

